

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1 Історіографія проблеми.....	6
1.2 Джерельна база.....	12
РОЗДІЛ II. МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДОБИ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.)	18
2.1 Суспільні злами в період державотворчої діяльності Центральної Ради	18
2.2 Відображення у спогадах суспільства за Гетьманату П. Скоропадського ..	42
РОЗДІЛ III. ПОЛІТИЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ В МЕМУАРАХ СУЧАСНИКІВ (1918–1920 РР.)	52
3.1 Мемуаристи про політичне становище суспільства в добу Директорії	52
3.2 Українське суспільство у час ЗУНР у мемуарах сучасників.....	61
3.3 Мемуаристи про економічне становище в умовах революції.....	70
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Українська історія багата на значущі, «поворотні» події. Однією з таких є Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр., історичне значення якої зумовлене значним зростанням рівня національної свідомості українського народу, набуттям досвіду державотворення, який міцно закарбувався в історичній пам'яті. Не зважаючи на великі втрати і страждання, які випали на долю народу, його прагнення до самозбереження як окремого національного суспільства не зникло. З цього прагнення цілком природно народжувалась впевненість, що нормальний розвиток неможливий без власного державного організму, що створило підґрунтя відродження української державності. Не дивно, що інтерес професійних істориків і громадськості до подій Української революції не згасає, породжуючи дискусії, відкриваючи нові напрямки досліджень. Помітною тенденцією сучасної історичної науки є прагнення науковців до вивчення історичних подій, процесів через долі окремих людей, котрі були їх свідками, учасниками або навіть творцями. Це дало імпульс новій хвилі досліджень мемуарної літератури як джерела з новітньої історії України, значний пласт якої, до того ж, протягом тривалого часу був недоступним для істориків. З огляду на це особливий інтерес становить вивчення мемуарів учасників та очевидців революційних подій 1917–1921 рр. Значення їх підвищується через недостатню збереженість інших видів джерел з історії цього періоду. До того ж, останніми роками значний комплекс мемуарної літератури став доступним для дослідників завдяки появі в мережі Інтернет сканованих текстів спогадів, щоденників, автобіографій очевидців й активних учасників подій. Зважаючи на всі ці обставини, обрана для дослідження тема є своєчасною та актуальною.

Значення мемуарної літератури для висвітлення становища суспільства в добу революції 1917–1921 рр. важко переоцінити, оскільки визвольні змагання охопили значну кількість представників суспільства з різними соціальним походженням і політичними поглядами. Мемуари учасників тих подій

відображають особисті погляди авторів, що створює додаткове тло для кращого бачення подій та оцінок учинків конкретних постатей. Не зважаючи на високу ступінь суб'єктивності, мемуарні твори насичені багатим фактичним матеріалом про становище суспільства означеного періоду, що дозволяє зробити чимало важливих порівнянь та уточнень. Спогади сучасників містять конкретно-історичну та аналітичну інформацію, яка відсутня в інших видах джерел. Вивчення мемуарної спадщини доби Української революції сприятиме формуванню більш виразного образу суспільства буремних 1917–1921 рр.

Об'єктом дослідження є мемуари учасників та очевидців Української революції 1917–1921 рр.

Предметом дослідження є інформативні можливості мемуарів щодо вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр.

Метою дослідження є визначення джерельного потенціалу мемуарів для вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр. на основі їх комплексного опрацювання.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких дослідницьких завдань:

- охарактеризувати стан наукової розробки теми;
- визначити методологічні засади дослідження;
- проаналізувати інформативний потенціал спогадів щодо індивідуального виміру проблем суспільно-політичного життя в Україні у 1917–1921 рр.;
- дослідити відображення у спогадах повсякденного життя;
- визначити джерельний потенціал мемуарної літератури у вивченні освіти і науки;
- проаналізувати інформацію у мемуарах щодо культури доби революції;
- окреслити можливості мемуаристики як ресурсу біографічної інформації про діячів Української революції;
- визначити ступінь репрезентативності спогадів задля вивчення Української революції.

Хронологічні межі дослідження мають два виміри: джерелознавчий та

історичний. Перший охоплює 1920-ті – початок 2000-х рр., протягом яких сформувався комплекс мемуарів. Верхня межа зумовлена виходом перших спогадів, нижня пов'язана з останніми їх публікаціями. Конкретно-історичний вимір обмежено подіями Української революції 1917–1921 рр. – від створення УЦР до Другого зимового походу Армії УНР та завершення національно-визвольних змагань.

Територіальні межі охоплюють територію України, на якій розгорталися революційні процеси протягом 1917–1921 рр.

Методи дослідження представлено сукупністю загальнонаукових і спеціальних історичних методів. Загальнонаукові – аналізу та синтезу, класифікації, проблемно-хронологічний – посприяли в окресленні загальної конфігурації дисертаційної роботи та визначенні загальних підходів до мемуарної літератури. Спеціальні історичні – історико-порівняльний, історико-просопографічний, історико-типологічний, історико-генетичний, джерелознавчої евристики – дозволили виконати необхідні дослідницькі операції задля розв'язання поставлених завдань. Їх комплексне застосування дозволило ґрунтовно вивчити проблему, уникнути тенденційності при її висвітленні, додало обґрунтованості й достовірності науковим положенням і висновкам дисертації.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати дослідження надають можливість розширити розуміння суспільних процесів в Україні протягом революційних 1917–1921 рр. Здобуті напрацювання можуть стати у нагоді історикам для продовження дослідження історії Української національно-демократичної революції.

Структура магістерського дослідження зумовлена метою, дослідницькими завданнями й особливостями такого джерельного комплексу як мемуаристика. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг становить 91 сторінку. Список використаних джерел і літератури нараховує 134 позиції.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Уже під час самих революційних подій 1917–1921 років багато учасників усвідомлювали, що вони переживають історичний момент, який має бути зафіксований. Але справжній сплеск мемуарної творчості припадає на 1920–1930-ті роки — час, коли українська держава була знищена, а її діячі, солдати, інтелігенція опинилися в еміграції або в умовах радянського терору. У цей період мемуари набувають не лише історіографічного, а й морального значення: це акт збереження національної пам'яті, спроба сказати світу: «Ми були. Ми мали право на власну державу».

У цьому потоці мемуарів особливе місце належить високопоставленим діячам, чиї тексти дають стратегічний погляд на революційні процеси. Наприклад, Володимир Винниченко у своїх працях «Відродження нації» [13] та «Щоденнику» [14] не лише фіксує події з позиції голови уряду УНР, а й глибоко рефлексує над внутрішньопартійними конфліктами, стратегічними помилками, моральним виснаженням політичної еліти. Його мемуари — це не триумфальна хроніка, а щира сповідь про поразку, про те, як ідеали розбивалися об реальність. Для соціальної історії це дуже цінно — бо воно показує, як еліта усвідомлювала свій зв'язок із масами, як вона шукала підтримки, і як часто втрачала її.

Не менш значущим є мемуарний доробок Михайла Грушевського, засновника української історичної науки й авторитетного лідера Центральної Ради. Його «Спомини» [28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37] — це рідкісне поєднання інтелектуального аналізу та емоційного ставлення до подій. Грушевський не просто описує засідання Ради чи переговори з Петроградом — він показує, як академічна ідея української державності втілювалася (чи не втілювалася) у політичній реальності, як інтелігенція намагалася зрозуміти селянський світ, як вона стикався з анархією й насильством. Цей погляд ізнутри національного руху робить його мемуари одним із найважливіших джерел для соціальної історії.

Інший фасад революції відкриває перед нами Павло Скоропадський у своїх

«Спогадах» [111] та окремих публікаціях [112, 113, 114]. Як гетьман Української Держави, він дає погляд з боку консервативної еліти, яка вважала демократичну Центральну Раду причиною хаосу й грабежів. Його мемуари цінні тим, що фіксують соціальні настрої серед селянства та поміщиків, ставлення до українізації, проблеми організації державного апарату. Хоча його погляд очевидно упереджений, саме це упередження робить його текст важливим — бо він відображає альтернативну версію державотворення, яка так само була частиною соціального ландшафту революції.

Не можна не згадати й Івана Мазепу, чий мемуар «Україна в огні і бурі революції» [90] є синтезом політичного аналізу та соціального спостереження. Автор детально описує, як різні соціальні групи — селяни, міщани, інтелігенція — реагували на зміну влад, як вони ставилися до УНР, до більшовиків, до Гетьманату. Його мемуар — це міст між великим політичним нарративом і малими історіями звичайних людей.

Але найціннішими для соціальної історії є саме малі мемуари — свідчення тих, хто не мав влади, але мав досвід. Наприклад, у статті Альошина «Останні дні гетьманщини на Миколаївщині» [1] автор описує, як селяни, спочатку підтримуючи Скоропадського, починають розчаровуватися в ньому через реквізиції, насильство й відсутність реформ. Це не політична публіцистика — це живий соціальний портрет регіону, де кожна зміна влади супроводжується чеканнями й розчаруваннями.

Схожу картину малює Василь Андріївський у «3 минулого (1917-ий рік на Полтавщині)» [2]. Його спогади фіксують реакцію сільського світу на радянську владу: не як на «визволення», а як на хаос, розбій і безвладдя. Через його мемуари ми чуємо голос середнього селянина, якого не цікавить не «світова революція», а безпека, справедливість, хліб.

Досить вагомим є особистий досвід учасників легіону Українських Січових Стрільців. Наприклад, Іван Андрух у двох статтях [3, 4] та Іван Вислоцький у чотирисерійному нарисі [15, 16, 17, 18] описують військовий побут, дисципліну, бої, ставлення до командування, моральний стан вояків. Це не героїчна епопея — це історія молодих людей, які вперше вийшли з дому, щоб захищати національну ідею. Через них ми бачимо, як формувалася військова ідентичність, як

усвідомлювалася роль кожного в загальній боротьбі — і це є ядром соціальної історії.

Особливий вимір революції відкривають мемуари жінок — рідкісний, але надзвичайно цінний шар свідчень. Христина Кононенко у нарисі «Перші дні революції (переживання середньошкільниці)» [69] розповідає про те, як змінювалося світосприйняття дівчини під впливом політичних подій: перша українська мова в школі, участь у мітингах, побоювання за майбутнє. Її мемуар — один із небагатьох, що відкриває жіночий досвід революції, який традиційно залишається в тіні чоловічих боїв і політики.

Не менш важливим є медичний погляд на революцію. Михайло Галин, військовий лікар, у двох частинах мемуарів [24, 25] детально описує стан медичної допомоги, епідемії, поведінку різних армій до поранених. Його тексти — це історія тіла в умовах війни: як лікували, як страждали, як вмирали. Для соціальної історії це незамінно — бо воно розкриває реальність повсякденного життя в умовах кризи, яку не фіксують ні політичні резолюції, ні військові рапорти.

Усі вище згадані праці разом утворюють поліфонію (багатоголосся) соціального досвіду, у якій кожен голос має право на істину. І саме ця багатоголосість, ця складність, ця незавершеність робить мемуарну спадщину Української революції такою цінною. Бо вона нагадує: історія — це не лише те, що відбулося, а й як це відчувалося.

Якщо ранні мемуари — це голоси живих свідків, то радянський період став для них часом мовчання. Після встановлення радянської влади в Україні мемуарна спадщина національної революції не просто була маргіналізована — вона була ідеологічно засуджена. Будь-яке згадування про УНР, Гетьманат, Січових Стрільців, Зимовий Похід, боротьбу з більшовиками сприймалося як зрада радянській ідеології. У цих умовах мемуари перетворилися на заборонене читання, їхнє зберігання — на прояв громадянської сміливості, а публікація — на неможливість. Проте саме це ідеологічне тиснення надало мемуарам особливого значення: вони стали артефактами пам'яті, які зберігалися в тіні, але не зникали.

У цей час майже вся активність з опрацювання мемуарів перемістилася поза межі СРСР. Учені української діаспори — такі як Лідія Курас, Іван Лисяк-Рудницький,

Омелян Прицак, Павло Магочій — продовжували збирати, аналізувати й публікувати спогади в Чехії, Німеччині, Канаді, США. Завдяки їхнім зусиллям ми маємо сьогодні не лише збірники, а й глибокі аналітичні праці, які вивчають не тільки політичну, а й соціальну та культурну димензію революції. Наприклад, у працях П. Магочія увага приділяється реакції місцевого населення на зміну влад, ставленню до українізації, взаємодії між українцями, поляками, євреями, росіянами. Це дозволяє зрозуміти, як революція вплинула на етнічні стосунки, як вона трансформувала соціальну структуру регіонів, як формувався національний самосвідомість в умовах політичного хаосу.

Серед ключових мемуарів, які були опрацьовані в діаспорі, особливо варто згадати праці Дмитра Дорошенка [44], чиї «Мої спомини про недавнє минуле» — це унікальний погляд зсередини на роботу Центральної Ради, стосунки з іншими політичними силами, внутрішні конфлікти. Дорошенко не просто описує події — він аналізує соціальні настрої, зокрема серед інтелігенції, яка коливалася між ідеалами соціальної справедливості та національної незалежності. Його мемуари цінні тим, що вони показують декларації на відміну від реальності: що проголошувалося в універсалах — і як це сприймалося на місцях.

Не менш важливим є мемуар Олекси Удовиченка «Загибель студентського куреня під Крутами» [120]. Хоча це короткий текст, він фіксує емоційний стан молодих людей, які пішли боротися, не маючи зброї, бо вірили, що нація має право на існування. Через цей мемуар ми чуємо не лише про героїзм, а й про розчарування: студенти чекали підтримки від київських військ, але її не було. Це — важливий епізод для соціальної історії: він показує, як еліта не завжди здатна захистити ідеали, які проголошує.

Особливу цінність для соціальної історії мають також спогади учасників Зимового Походу. Наприклад, Микола Битинський у статті «В ім'я Вірності, Честі і Слави» [6] описує не лише марш, а й повсякденне життя вояків у складних умовах: холод, голод, втрата друзів, віра в мету. Його мемуари — це свідчення про соціальну солідарність, про те, як люди, втрачаючи все, зберігають гідність. Це не лише військова історія — це аналіз людської стійкості в екстремальних умовах, тому такі тексти є ключовими для соціальної історії.

Окрема група мемуарів стосується внутрішніх конфліктів у українському

русі. Наприклад, Василь Кедровський у кількох працях [60, 61, 62, 63, 64] детально описує розбіжності між різними фракціями, ставлення до Гетьмана, до Петлюри, до більшовиків. Його мемуари цінні тим, що вони показують внутрішні причини поразки української держави: відсутність єдності, конфлікти між ідеологіями, відмова від компромісів. Через ці тексти ми бачимо, як політичні розбіжності перетворювалися на соціальні розколи, які знищували згуртованість суспільства.

Схожі наративи спостерігаються і в праці Євгена Євтимовича «Ставленні до гетьмана» [47]. Автор описує, як серед інтелігенції формувалося негативне ставлення до Скоропадського, не лише через його зв'язок із Німеччиною, а й через соціальну політику, яка не задовольняла очікування селянства. Його мемуар — це приклад того, як особистий досвід стає джерелом для розуміння широких соціальних процесів.

Особливу увагу заслуговує анархістський вимір революції, представлений у мемуарах Нестора Махна «Сповідь анархіста» [94]. Хоча ця праця є дуже суперечливою, вона дає унікальний погляд на селянський бунт як форму соціальної мобілізації. Махно не просто описує бої — він пояснює, чому селяни підтримували анархію: бо бачили в ній звільнення від будь-якої влади, будь то УНР, Гетьманат чи більшовики. Його мемуар — це важливе джерело для розуміння альтернативних соціальних моделей, які існували в Україні в роки революції.

Сучасний етап вивчення мемуарної спадщини — це не просто повернення до забутих текстів, а глибока методологічна переоцінка. Сьогодні історики не сприймають мемуари як «дзеркало реальності» — вони аналізують їх як складні культурні тексти, у яких поєднуються пам'ять, ідеологія, особистий досвід, емоції та політична стратегія. Це дозволяє бачити в мемуарах не лише факти, а й процеси формування ідентичності, механізми соціальної пам'яті, стратегії виживання особистості в умовах кризи.

Особливо цінними в цьому контексті є мемуари, які фіксують реакцію місцевих громад на зміну влад. Наприклад, Микола Галаган у «Богданівському полку» [22] та в своїх «Споминах» [23] описує, як селяни сприймали прихід УНР — не як абстрактну державу, а як захист від розбійників і хаосу. Його тексти

фіксують соціальну базу українського національного руху — не інтелігенцію, а селянство, яке бачило в державності засіб порядку й справедливості.

Не менш важливим є мемуар Олександра Бутовича «Зі споминів Сірожупанника» [10]. Автор розповідає про службу в армії УНР, про повсякденне життя вояка, про ставлення до командування, про бій під Крутами. Його мемуар — це свідчення про те, як молоді люди відчували себе частиною національної ідеї, як вони жертвували комфортом і безпекою заради віри в майбутнє України. Це — історія не лише війни, а й формування колективної свідомості.

Окремої уваги заслуговують мемуари, пов'язані з Дрогобицьким бунтом. У короткій статті В. Бірчака [7] ми бачимо, як місцеве населення реагує на політичні зміни — не через універсали, а через конкретні події: реквізиції, насильство, відсутність порядку. Його мемуар — це соціальний портрет регіону, де кожна зміна влади супроводжується очікуваннями — і розчаруваннями.\

Особливо цінним для соціальної історії є мемуар Павла Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції» [122, 123, 124, 125, 126, 127]. Христюк зібрав сотні свідчень, листів, документів, у яких відбивається повний спектр соціальних голосів: від політиків до простих селян, від інтелігенції до вояків. Його праця — це архів людських досвідів, де кожен мемуар — це цеглина в загальній картині епохи. Через Христюка ми чуємо, як Євген Чикаленко [130, 131] описує створення Центральної Ради, як Роман Дашкевич [39, 40] розповідає про Січових Стрільців, як Микола Левицький [84] фіксує участь жінок у визвольній боротьбі.

Саме такі тексти дозволяють зрозуміти, що соціальна історія революції — це історія не лише політичних подій, а й повсякденного життя, де кожна людина мала власний вибір, власне ставлення, власний шлях до чи проти ідеалу.

Тому мемуарна спадщина Української революції — це не просто джерело, а ключ до розуміння того, як народжується держава в серцях звичайних людей. Вона нагадує: історія — це не тільки те, що відбулося, а й як це відчувалося, як це жило в свідомості тих, хто її пережив. І наш обов'язок — не лише зберегти ці тексти, а й прислухатися до них, зрозуміти їхній соціальний зміст, поважати їхню правду. Бо саме через цю повагу ми зберігаємо не лише пам'ять про минуле, а й гідність нашого національного майбутнього.

Отже, історіографічний аналіз показав, що з проблеми та дотичних аспектів протягом століття кількома генераціями дослідників, які працювали в різних суспільно-політичних умовах, створено вагомий масив наукової літератури, в якій визначено загальні принципи джерелознавчого вивчення мемуарної літератури, окреслено потенціал мемуарів до історії Української революції, додано штрихи до дослідження спогадів у контексті стану суспільства революційної доби. Найбільша кількість праць присвячена джерелознавчому дослідженню мемуаристики. Кілька поколінь науковців опрацювали теоретико-методичні засади роботи з джерелами особового походження. Значний внесок зробили сучасні українські історики, актуалізувавши спогади для вивчення аспектів минувшини, недоступні для вивчення за радянської доби. На сьогодні в історичній науці утвердилося розуміння мемуарів як важливого інформативного джерела. Водночас привернуто увагу до певної їх контрверсійності – з одного боку, вони містять безцінну інформацію, відсутню в інших видах джерел, але при цьому відзначаються високим рівнем суб'єктивності. Серед актуальних завдань сучасної української історіографії – залучення мемуарних творів до вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр., висвітлення діяльності людей, які діяли в цей історичний період, проте дослідження мемуарів як історичного джерела вивчення суспільства доби революції 1917–1921 рр. потрапило в поле зору незначної кількості науковців, що й спонукало звернутися до нього у межах дисертаційної роботи.

1.2 Джерельна база

Основу джерельної бази дисертаційної роботи складають мемуарні твори учасників та очевидців революційних подій 1917–1921 рр. Враховуючи їх велику кількість, основним критерієм варто визначити жанрові різновиди мемуарної літератури. У процесі відбору та аналізу мемуарів автор керувалась переконанням у цінності мемуарів як історичного джерела, що зумовлено особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретній особі, а відтак відображають безпосереднє сприйняття нею подій і явищ.

Спираючись на поділ мемуарної літератури на щоденники та власне спогади, зауважимо, що в нашому дослідженні абсолютну більшість становлять саме спогади учасників та очевидців революційних подій. За жанром це спогади про окремі події або мемуари-історії, а також спогади-автобіографії (за класифікацією В. Голубцова); за формою (класифікація Г. Стрельського, В. Кабанова) – спогади, написані самими авторами або зафіксовані іншою особою. До дослідження залучено кілька щоденників, що являють собою повсякденні записи думок і спостережень автора у ході подій. У них ми зустрічаємо живі та яскраві характеристики сучасників, менш вірогідні помилки та прогалини у пам'яті, особисті погляди автора, відображені в їхній початковій формі без наступних нашарувань. Цей різновид мемуарної літератури рідко охоплює весь життєвий шлях автора, а присвячений лише окремим періодам його життя. Тому щоденники менш поширене історичне джерело революційних подій. Зовсім небагато провідних діячів доби Української революції мали час, змогу і бажання вести постійну фіксацію динамічного перебігу подій.

Обраний період дослідження – 1917–1921 рр. – досить умовний, оскільки нерідко мемуари виходять за ці хронологічні межі, а спогади, опубліковані у збірнику чи в періодичній пресі, присвячуються короткому проміжку часу. Звідси певна фрагментарність таких спогадів. Однак у своїй сукупності вони дають уявлення про революційні події доби 1917–1921 рр. Увагу приділяємо також історичній обстановці видання спогадів, особливо у зв'язку з їх перевиданням в різний час.

До дослідження долучено упорядковані й надруковані останніми роками мемуарні твори М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Винниченка, Є. Чикаленка, Д. Донцова та інших [44; 45; 13; 14; 130; 131; 43]. У мемуарних творах відомих політиків не лише відображено буденність їхнього життя, особливості суспільно-політичного та соціально-економічного поступу держави, а й подробиці підготовки спогадів до публікації. Також у них можна віднайти інформацію про полеміку з політичними опонентами відносно подій Української революції.

Найбільш інформативними та об'єктивними, на наш погляд, можна вважати щоденникові записи Є. Чикаленка. Він зафіксував свої міркування, думки, оцінки

роботи Центральної Ради. Ці спогади він писав в еміграції, а світ їх побачив після друку в часописах. Такими часописами були «Україна», а також «Слово і час». «Щоденник» Є. Чикаленка бу опублікований науковою інституцією в у 2004–2005 рр. [131].

Важливе місце в комплексі мемуарних джерел з історії українських національних змагань належить творам В. Винниченка. Він фіксував свої думки та спостереження в щоденнику. Його спомини були видані Г. Костюком у 1980 р. Перший том охоплює період з 1911 по 1920 рр. Події, які стосувалися революційних подій в Україні, фіксувалися непослідовно, не докладно. Скоріш за все, це було пов'язано з напруженою державною, громадсько-політичною роботою в період Центральної Ради. Проте щоденник все одно містить цінну історичну інформацію про революційні події того часу в Україні. В ньому є і цікаві матеріали до біографії В. Винниченка [14]. Проте свідчення мемуариста бувають дещо уривчасті, записи ведуться не кожного дня.

В. Винниченко залишив і спогади, які мають назву «Відродження нації» [13]. Всі події подано в хронологічному порядку, відслідковується спроба автора здійснити періодизацію подій визвольного руху, а також всіх процесів, які стосувалися державотворення. В основу цієї періодизації В. Винниченко закладав соціально-класовий принцип. У творі діяч активно використовував документи, пресу. Це свідчить про дослідницький характер мемуарів. «Відродження нації» було опубліковано в 1920 р. В 1990 р. видавництво «Політвидав України» здійснило репринт цієї книги. Репринти здійснювалися і такими часописами, як «Наука і суспільство» та «Дніпро». В 2008 р. «Відродження нації» було видано однією книгою.

Про державотворчу діяльність Центральної Ради писав у своїх спогадах М. Грушевський [28]. Його мемуари дуже важливі для розуміння основної концепції революційних подій в Україні, тому що він був головою Центральної Ради. М. Грушевський відстоював автономістсько-федералістські принципи в боротьбі з Тимчасовим урядом за проголошення самостійності України. Ці спогади мали бути опублікованими в найдраматичніші періоди життя М. Грушевського, але світ побачив їх вперше в 1988 р. в журналі «Київ», а потім цей же журнал

переопублікував їх чотирма роками пізніше.

Іноді у мемуаристів виникала потреба звернутися до інших історичних джерел, які допомогли скласти історичний фон подій. До таких мемуарів належать «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)» Д. Дорошенка [44]. Він (як і В. Винниченко) готував їх, спираючись не лише на власні спогади, але й на документальний матеріал. Вони відображають діяльність центральних органів української влади, діяльність провінційних адміністрацій Галичини та Чернігівщини, становлення дипломатичної служби України, надають переконливі політичні портрети тогочасних діячів. Перше повне видання спогадів вийшло у Львові у 1923 р., друге – 1967 р. в Мюнхені у 4-х частинах. На початку 1990-х рр. «Український історичний журнал» та «Хроніка 2000» опублікували фрагменти спогадів Д. Дорошенка. Нарешті, у 2007 р. «Мої спомини...» у повному форматі вийшли в Україні [44].

П. Скоропадський писав спогади протягом першої половини 1919 р. Він фіксував події, роблячи акцент на особистісному сприйнятті побудови державності в Україні. На його думку, вона мала відбуватися на консервативно-ліберальних засадах. Вони відображають фактичну інформацію, його світоглядні, політичні та ментальні погляди. Частково спогади П. Скоропадського публікувалися у 1920-х рр. у Відні, перевидані в Україні у 1992 р. та Росії у 1994 р.

Для об'єктивнішого висвітлення теми дослідження нами було вивчено мемуари представників різних таборів революційних змагань. Зокрема, спогади Н. Махна. У 2008 р. спогади Н. Махно та щоденник його дружини Г. Кузьменко видані під назвою «Сповідь анархіста» [94]. Цей випадок яскравий приклад того, що з'являється новий жар спогадів – життєпис, авторами яких є родичі та близькі люди видатних історичних діячів. Ці мемуари відрізняються широким історичним фоном.

Картина буде неповною без вивчення свідчень представників більшовицького табору. Нами вивчено мемуари В. Затонського, учасника революційних подій на Донеччині (про них йшлося вище) [48; 49].

Важливе для нашого дослідження значення мають спогади В. Затонського, які були опубліковані в журналі «Архіви України» на початку 90-х рр. ХХ ст. Вони

містять інформацію про широкий спектр дуже важливих подій в Україні революційної доби. Будучи членом Центральної Ради, В.Затонський у спогадах подав власне бачення її діяльності протягом жовтня-листопада 1917 р. Особливу увагу він зосередив на діяльності більшовиків з Києва та Харкова. В. Затонський критично ставився до В. Леніна, до його діяльності по відношенню до лівих есерів [48].

До дисертаційного дослідження долучено спогади людей, які не мали безпосереднього відношення до сфери політики, але проявляли активність у різних інших ділянках життя революційної доби. Зокрема, це мемуари М. Терещенка, який написав спогади про життя свого дідуся Михайла Терещенка – відомого фінансиста часів революції та науковця-історика Н. Полонської-Василенко та багатьох інших [119; 106]. Їхні спомини є важливим джерелом з вивчення побутового життя та культурних особливостей суспільства в добу революції 1917–1921 рр.

Більшість мемуарних творів є книжковими публікаціями як у вигляді тематичних збірників, так і власних авторських життєписів, журнальні, а також газетні публікації, які належить перу активних чільних діячів національно-визвольного руху – лідерів Української революції, провідних вітчизняних учених, культурно-освітніх діячів – сучасників революційних подій.

Істотну роль у формуванні та використанні мемуарної спадщини з історії суспільства доби Української революції відігравали закордонні наукові інституції: Українське воєнно-історичне товариство (Каліш), Український науковий інститут у Берліні, Український науковий інститут у Варшаві, Український вільний університет (Відень – Прага), Музей визвольної боротьби України (Прага), воєнно-історичне товариство «Червона Калина» (Львів). Значна кількість спогадів військових і цивільних осіб – активних учасників і свідків революційних подій 1917–1921 рр. в Україні публікувалася еміграційними та західноукраїнськими періодичними виданнями міжвоєнного періоду. До числа таких видань належать часопис «Тризуб» (м.Париж), «Розбудова нації» (м.Прага), журнал «Табір» (Каліш – Варшава), «Літературно- науковий вісник» (згодом «Вісник») у м.Львів, календарі-альманахи «Червоної Калини», Літопис

«Червоної Калини», «Дніпро», «За Державність» та ін. Видавництва активно працювали в напрямку оприлюднення мемуарних творів до настання Другої світової війни, через яку видавничу справу довелося зупинити. Важливі для дисертаційного дослідження друковані західноукраїнські та еміграційні видання, до числа яких відноситься часопис «Тризуб», що видавався в Парижі, «Розбудова нації» (м. Прага), «Табор» (Каліш – Варшава), «Літературно-науковий вісник» (м. Львів), літопис та календар- альманах «Червона Калина», «Дніпро». В цих виданнях публікувалися документи, публіцистичні твори, мемуари сучасників 1917–1921 рр.

Важливу інформацію «з перших рук» містять мемуари «сестер- жалібниць», які брали участь у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. у складі військових частин УНР. Сестра милосердя, високоосвічена Ганна Совачева залишила спогади «Крізь пориви життя: спогади – війна та визвольні змагання», які частинами публікувались у журналі «Наше життя» в 1958 р., 1979–1982 рр. [115].

Українська громадська діячка, журналістка Харитя Кононенко власні враження вона зафіксувала у мемуарах «Перші дні революції (переживання середньошкільниці)», опублікованих у «Календарі “Просвіти”» в 1936 р., та «Дні маніфестації (Спогад з перших днів революції 1917 р)», надрукованих у «Календарі-альманасі “Дніпро”» тогож року Українським товариством допомоги емігрантам з Великої України [69].

Отже, джерелознавчий аналіз показав суттєву різницю між різновидами мемуарних творів, мемуарами представників різних політичних таборів, професій, сфер життєдіяльності. Дослідники сходяться в думці про переваги мемуарних джерел, до яких, зокрема варто віднести збереження інформації про моменти історичного процесу, які не знайшли відображення в інших видах джерел; ширше представлення інформації про особисті стосунки, про сімейний побут, інтимне життя, особисті переживання тощо. Водночас усі спогади несуть відбиток суб’єктивізму, що надає їм унікальності та робить важливим джерелом для дослідження історії суспільства доби революції в Україні 1917–1921 рр., але вимагає окреслення методології їх дослідження.

РОЗДІЛ II. МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ДОБИ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.)

2.1 Суспільні злами в період державотворчої діяльності Центральної Ради

Українська революція 1917–1921 рр. – період, протягом якого українцям вдалося відновити власну державність, що відбувалось у складних політичних умовах з огляду на необхідність одночасно формувати політичну систему на засадах української національної ідеї та стримувати польські зазіхання і російську агресію. За цей час держава кілька разів змінювала назву, а також форму правління: Українська Народна Республіка (1917–1918 рр.), Українська Держава (1918 р.), Українська Народна Республіка доби Директорії (1918– 1921 рр.), Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1919 рр.). Українські політики, урядовці, громадські діячі, працівники закладів освіти і культури, лікарень, науковці, військові, іноземці, студенти фіксували свої враження та переживання від динамічних подій у спогадах і мемуарах. У них вони намагалися передати власні відчуття з приводу початку революції, обґрунтувати власні позиції, оцінити різні політичні сили, зафіксувати факти історичної події, в яких вони брали участь або свідками яких стали. Тому, на нашу думку, мемуарні твори сучасників революційних перетворень тогочасного суспільства дадуть змогу проаналізувати їхні оціночні судження про революційні події в 1917–1921 рр.

Перший період революції, який тривав від березня 1917 до квітня 1918 рр., охарактеризований у мемуарах членів, прихильників Центральної Ради. Йдеться про мемуари українських лідерів першого етапу революції: М. Грушевського [28], який був головою Центральної Ради, В. Винниченка [14], що обіймав посаду голови Генерального секретаріату, а також інших політиків, які докладали чимало зусиль до державотворчих процесів протягом 1917 р., а саме М. Галагана [22], Д. Дорошенка [44], В. Кедровського [60], Б. Мартоса [92], П. Христюка [124] та інших. Також цей період характеризується головними опонентами Центральної Ради – більшовиками, зокрема В. Затонського [48; 49]. До числа супротивників

діяльності Центральної Ради належать також представники «Білого руху», мемуари яких опрацьовано на предмет вивчення суспільних зламів в перший період Української революції, а саме це спогади Р. Дашкевича [120], В. Іваниса [51, 52, 53, 54]. Окрему групу мемуарної літератури складають твори, авторами яких були пересічні спостерігачі, що оцінювали події першого революційного періоду досить епізодично. До їх числа відносимо Н. Полонську- Василенко [105, 106], М. Рудницького [109], Г. Совачеву [115].

Про перші звістки революційних подій у Петрограді пише М. Грушевський, який у момент перевороту знаходився в Москві. Він зазначає, що цей факт було сприйнято неоднозначно і звичайними громадянами, і політичними діячами, які незабаром очолили національні змагання [28, с.123]. 14 березня 1917 р. М. Грушевський приїхав до Києва та зафіксував у своїх споминах зовсім інші враження від революційних подій в місті: «Тривожне і нетерпеливе вичікування корінних змін, в яким жив Петербург, тільки дуже далекими і слабкими вібраціями віддавалося тут. Місцева влада загнуждала тутешнє життя міцно і тримала в руках твердо за поміччю цензури і всяких адміністративних репресій. Не тільки петербурзької революції, але й сформування Тимчасового уряду, абдикації царя вона не допускала – бодай на шпальтах преси, коли не в самім життю» [28, с.128]. Отже, М. Грушевський дає невтішну оцінку готовності українського суспільства до національних змагань на початку революції. Причиною цього, за його словами, була розпорошеність і задавленість українського життя за царського режиму [28].

Схожі думки прослідковуються і в спогадах В. Андрієвського, який також свідчить про невідготовленість українського суспільства чинити революцію в Києві: «Мартовська революція 1917 р. застала українців може більш невідготовленими, ніж інші народи колишньої великої російської імперії. ...Організованих українських партій з європейськими засобами партійної роботи, з партійною практикою, з певним, для всіх членів однаковим партійним світоглядом та ідеологією – на Великій Україні тоді власне не було» [2, с. 5].

Д. Дорошенко у спогадах подає огляд бурхливого політичного життя, що почалося в Києві: «1 березня було позначене в Києві проведенням різних нарад, в

яких брали участь представники старої влади, міського самоуправління та найсолідніших громадських організацій і під час яких гарячково обговорювали нову політичну ситуацію та шукали адекватну відповідь на неї. На одній з таких нарад було схвалено ідею створення Ради об'єднаних громадських організацій та її виконавчого комітету, який би взяв владу в свої руки» [44, с. 38]. Йому вторить член УПСР і один з засновників Центральної Ради Д. Антонович. У спогадах він докладно висвітлює події, що передували створенню Центральної Ради, характеризує різні політичні сили, які «на першій алярм революції» почали збиратися в Києві [4, с. 2–3].

У мемуарах С. Ніжанківського «Перші дні перевороту в Стрию» автор розповідає, як він особисто сприймав зміни та як реагували його земляки. За словами С. Ніжанківського, переворот насправді здивував багатьох людей, включаючи українське населення. За його словами, переважна більшість місцевих жителів спочатку не розуміла, що відбувається, та була здивована тим, що влада перейшла до рук революційних сил. Проте автор також зазначає, що з часом українське населення почало більше цінувати нову владу [98].

Дуже енергійно розповідає про перші дні революції український соціал-демократ і член Центральної Ради Б. Мартос. Він засвідчує, що українське суспільство зустріло початок революції з натхненням, сприйняло цю новину як можливість побудувати українську державу та відновити національні ідеї: «Весь Київ сполошився. Українці підняли голову. Настав час діяти, здійснювати національні домагання. Таємні гуртки, громади, політичні партії, так довго, послідовно й безоглядно переслідувані царським режимом, вийшли на денне світло і розпочали працю. ...4/17 березня у Києві зішлись представники громадських організацій і політичних партій і вибрали Виконний Комітет...» [92]. Відомий львівський публіцист і громадський діяч В. Дорошенко віддзеркалює у своїх споминах пануючий настрій перших днів Лютневої революції: «Ми були сповнені найрожевіших надій. Утім, сподівання в кожного були свої» [44].

Міністр віросповідань О. Лотоцький у мемуарній спадщині зазначив, що події революції українське суспільство не було готове зустрічати через відсутність національного стрижня та єдиної ідеї, якою б міг об'єднуватися народ:

«...Російська революція, як влучно сказав один український публіцист (В. Дорошенко), застала нас «без хребетного стрижня», – застала нас несвідомими своїх національно-державних завдань членами української нації, а громадянами російської імперії українського походження. ...на самому початку революційних подій, ... українство йшло не власним шляхом національним, а у фарватері російської революції» [89, с. 321].

М. Терещенко, який у березні-травні 1917 р. займав посаду міністра фінансів у Тимчасовому уряді Росії, про початок революційних подій у Петрограді згадує, що становище було жахливим: «Усюди війна: і на кордонах, і всередині країни, у наших містах, усюди криваві погроми й убивства, усюди хвороби, злидні та зубожіння. Усюди не працюють заводи й паралізований транспорт. Скарбниця, за яку я відтепер відповідав, була абсолютно порожня» [119, с. 130–131].

Повідомлення про революційні події з натхненням сприймали противники національного руху. Одним з них був юрист, представник єврейського громадського руху О. Гольденвейзер, який дотримувався ліберально- буржуазних поглядів і орієнтувався на політику Тимчасового уряду, хоча при цьому був членом Малої Ради. Саме цей факт робить спогади О. Гольденвейзера цінними для нашого дослідження. Він зазначає, що напередодні революційних перетворень у Києві була спокійна атмосфера, ніхто не очікував масштабних змін. Але вже після перевороту він описував його, як свято, здійснення мрії [96]. Вояк Армії УНР, ветеран 2-го Запорізького полку Армії УНР В. Федорко зазначив у своїх спогадах, що українські збройні сили на початку революції перебували в жалюгідному стані. Він пише, що існували лише малочисельні полки, які могли вести «бої на власну руку», а інші спочатку проявили ентузіазм, а згодом в найкритичніший момент втікали, хто куди [121, с. 5].

Журналіст І. Майстренко у мемуарах описує початок революції в Україні [91]. Він пише, як весною 1917 р. в Україні відбувалися масові протести та страйки, а українські націоналісти вимагали визнання України самостійною державою. Будучи студентом, він разом з іншими у Львові організовував збори та демонстрації, на яких вимагали від Австро-Угорської імперії визнання української мови та культури.

Спогади залишали учасники революційних подій на Донеччині. Вони

створювали їх у 50–60-ті роки ХХ ст. Серед них були гірники, працівники підприємств Юзівки, Маріуполя, Краматорська, Гришина, Бахмута. Про події на Донеччині на початку революційних змагань писав мешканець Юзівки юрист Залман Аран, який за політичними вподобаннями був соціалістом, брав активну участь в єврейському русі. Такий автор як М. Петрів створює у своїх мемуарах винятково негативних образ есерів і меншовиків [104].

Автори мемуарів на Донеччині мають спільну рису – в їхніх творах відсутня інформація про події з Києва та національний рух, який там розгортався. Це можна пояснити специфічністю донецького пролетаріату, який великою мірою походив з губерній Росії, де проводилася активна соціалістична агітація. Окрім того, далися ознаки цензурні обмеження радянської доби, відповідно до яких заборонялося говорити про Українську революцію.

Лікар-хірург М. Галин у мемуарах «Спостереження військового лікаря з часу від великої війни і революції», опублікованих у часописі «За Державність», описує початок «повсюдних і повсякчасних мітингів», коли українці почали відособлюватися як нація [24, с.180]. Українська громадська діячка, журналістка Харитя Кононенко була «середньошкільницею» пансіону княгині Васильчикової у Києві, коли розпочалася Українська революція. Авторка зазначає, що з початком революції активізувалися «вуличні рухи», які захоплювали українців: «На вулицях Києва шалена радість серед тих, що прагнули закінчення влади Романових» [69, с. 64].

Нерадісний настрій від початку революції в Києві прослідковується в спогадах Н. Полонської-Василенко. Вона пише, що суспільство одразу відреагувало на цю подію з острахом та бунтом: «Одного дня я почула на вулиці розмови про збройне повстання в Петербурзі. В газетах не було жодних натяків на це. Чутки ширилися. Казали про величезні черги по хліб, на інші продукти. В Москві про це переказували зі слів «очевидців». Однак події набували незворотного характеру і наступні рядки мемуарів Наталії Дмитрівни достатньо точно віддзеркалюють розгортання революційних подій: «Щодня газети приносили новини, виходили додаткові випуски. Я бачила на Тверській величезну маніфестацію з червоними прапорами. Стояв шум від вигуків. ...І було сумно і страшно. ...Я прагнула повернутися до дому... Щодня я їздила на двірць і не могла здобути квитка...»

[54, с. 117].

Протилежні емоції знаходимо у спогадах літературознавця й письменника М. Рудницького. Те, що неприємно вразило Н. Полонську-Василенко, для нього було проявом свободи: «...Перші подуви революції п'януть, як слова: рівність і свобода. ...На вулицях люди цілуються як на Великдень і вечорами Хрещатик повний по дахи, навіть у ті дні, коли чомусь не світяться ліхтарі. ...Живемо як на хмарах – легко і часто не бачимо землі. Все йде нормально, але по ночах невпинно хтось стріляє: одні із страху, другі з радощів, треті тому, що носять револьвери і руки їх сверблять. ...Революція витворює чудодійний настрій: коли стріляють «свої» – не боїшся навіть заблуканої кулі» [109, с. 7].

Сестра милосердя Ганна Совачева у спогадах «Крізь пориви життя: спогади – війна та визвольні змагання» відзначила, що початок революції вона застала в Чернівцях, і тодішнє українське суспільство зустрічало зміни з «переконанням у звільненні України» [115, с.12].

А. Дідковський згадує, що українське суспільство було розділене на кілька груп, які мали різні погляди на політичну ситуацію в країні. Одна з них, яку він називає «буржуазна», підтримувала українську владу і прагнула розвитку капіталістичних відносин. Інша група, «соціалістична», прагнула до встановлення соціалістичної системи в Україні. Третя, «націонал- демократична», підтримувала національну ідею та прагнула до встановлення національної держави. А. Дідковський відзначає етнічну строкатість українства, що зумовлювало до конфліктів. При цьому більшість українців були патріотами своєї країни і прагнули до її незалежності та процвітання [41]. З мемуарів А. Дідковського можна зробити висновок, що суспільство України того часу перебувало у непростих умовах, однак, загалом українці прагнули до створення своєї держави та збереження національної ідентичності.

На думку В. Винниченка, згадка про наслідки тієї революції, постійні утиски, підсилили в свідомості українців розуміння, що вони окремий від росіян народ, який має власну культуру та гідність [14, с.38]. Тому сама по собі ідея революції викликала в українському суспільстві масове пожвавлення у вигляді маніфестацій, братання та відчуття національного піднесення. Менше, ніж за

тиждень серед українців сформувалася строката палітра політичних партій, які ставили за мету захищати інтереси «українства» та всіх його представників. Водночас, як зазначається в мемуарах сучасників революції 1917–1921 рр., це різноманіття політичних сил ускладнювало процес виникнення та становлення єдиної представницької структури в Україні. Аналізуючи мемуари політиків, які стояли біля витоків Центральної Ради, стає зрозумілим, що представники кожної політичної партії намагалися показати власне значення в розбудові української державності та знівелювати заслуги опонентів. Пояснення цього знаходимо у природі самої Центральної Ради, що утворилася на основі надпартійної групи, колишніх членів Української демократично-радикальної партії – Товариству українських поступовців (ТУП). У цій організації працювали представники різних політичних систем соціалістичного спрямування, і всі вони у своїх мемуарах зазначають, що єдності серед них не було. Основна ж причина, на нашу думку, полягала в існуванні в межах українського руху відмінностей у світогляді та настроях старшого та молодшого поколінь українців.

М. Грушевський пише про бажання молоді «знейтралізувати претензії тупівців». Він згадує: «Д. Антонович вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва с.-децької закраски – до церковних хорів включно, і домагався для них представництва, аналогічного з ТУП. Молоді погрожували сепаратними діями і навіть здійснювали демарші: ходили радитися до Педагогічного музею, а може, і в інше місце. Старші тупівці, відчуваючи демагогію молоді і не довіряючи їй, якийсь час опиралися» [28, с.129]. Д. Дорошенко згодом це зобразив у своїх «Споминах»: «...в організації, що виникла в революційний момент і формувалася, перш за все, з метою координувати український рух і стати на його чолі, уступити провід людям новим, що являються представниками значних громадських або соціальних верств тільки *in spe*, – для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за нього відповідальність в найтяжчі часи, це уявлялось ділом дуже небезпечним по своїх наслідках» [44, с.71–72].

Д. Антонович, у свою чергу, відверто визнає відсутність ідеологічної однорідності та міцної організації в середовищі тих, кого йому довелося представляти на переговорах із ТУП. Про власне Товариство він пише як про

революційну організацію: «Тяжко в коротких словах накреслити фізіономію ТУПа. Це була розгалужена по Україні і в Петербурзі організація української інтелігенції. Це був цвіт нації. Це були люди чесні, ідейні шляхетні; це були люди, з якими було дуже приємно мати персональні справи. Але організація цих людей була зовсім відірвана від селянських і робітничих мас і не мала з ними спільної мови. Це була організація добра просвітянська для мирного часу, але зовсім помічна і не підготовлена політично; ця велика організація і одного чоловіка не могла виставити як бесідника на віче, на вулицю, де був гарячковий попит на бесідників, на агітаторів. Промовляти на вулиці, це була для них нестерпна демагогія» [5, с. 6]. Д. Дорошенко з цього приводу обмежується лише одним реченням: «..Тому що переспорити і переконати людей з демагогічним нахилом дуже важко, то скільки не сперечалися й не гарячилися при формуванні Центральної Ради, але складати її довелося по принципу партійному» [44, с.72]. Утворення Центральної Ради як єдиного українського представницького органу стало можливим внаслідок переговорів між ТУПівцями та представниками соціалістичних організацій. Є. Чикаленко у своїх мемуарах пише, що «на переговори з радію прийшли не просто кілька представників інших сил, а цілком сформована група осіб: у складі І. Стешенка, Д. Антоновича, О. Степаненка, які представляли інтереси близько десяти соціалістичних організацій» [131, с. 25]. Молоде покоління отримало перемогу. Є. Чикаленко згадує про такий результат перемовин наступне: «співділання з такими безпринципними демагогами, як О. Степаненко та інші, що несподівано поставали соціалістами, мене, хворого, так знеохотило, що я з того часу перестав ходити на зібрання Центральної Ради» [130, с.255]. Відстороненим від справ виявився і Д. Дорошенко, тому серед ТУПівців залишився лише М. Грушевський, на якого покладалися всі надії. Про це згадує в своїх мемуарах О. Лотоцький: «Між сими двома напрямками утворилася справжня прірва. Розпутати гордієвий вузол внутрішніх відносин могла би лише стороння авторитетна людина, до якої голосу обидві сторони поставилися з повагою та увагою. Такою людиною був М. Грушевський, моральний авторитет якого ще збільшився після того, що перетерпів він за часу війни» [89, с.352]. Такі самі відгуки про М. Грушевського залишив у своїх спогадах Д. Дорошенко [44,

с.72]. Є.Чикаленко зазначив у спогадах, що М. Грушевський, дізнавшись про обрання його головою Центральної Ради «був дуже задоволений» [34, с.155].

М. Галин називає в своїх мемуарах Центральну Раду «найцікавішим явищем того часу» [25, с.181]. Він з осудом ставиться до всіх організаторів українського уряду, вважаючи, що вони взагалі не розуміли, що таке соціальна революція: «вони ж українці, вони ж індивідуалісти, вони за всяку ціну землевласники і у них одне печуче болить – земля, земелька» [25, с.182].

Склад Центральної Ради та її виконавчих органів був строкатим, позаяк протягом травня – липня 1917 р. до неї в повному складі влилися Всеукраїнські ради селянських, військових і робітничих депутатів, представники національних меншин.

Сучасники не наводять інформації про перші кроки новоутвореного представницького українського політичного органу. Д. Дорошенко пише, що всі дії Центральної Ради мали попередній характер, неузгоджений [44, с.72], йому вторить і П. Христюк: «Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений її склад» [122, с.16]. М. Грушевський згадує, що представники ТУП відчували себе в Центральній Раді як «незаінтересовані і ображені обсерватори» [32, с.130]. Михайло Сергійович звинувачує «старших українців» в абсентеїзмі, в бажанні «не встрявати в українську авантюру» [33, с.129].

Початком відновлення національної свідомості українського суспільства в добу революції 1917–1921 рр. була українська маніфестація, яка виявила масштаби визвольного руху серед українців. М. Грушевський згадував про неї: «... за демонстрацією київської бази українства мусила піти демонстрація в розмірах всеукраїнських» [34, с.143]. Про позитивну роль маніфестації написав і Д. Дорошенко: «тепер і відразу і свої, і чужі побачили, що українство – сила, що за ним маси, а не якісь окремі гуртки і купки. Ми всі вперше відчули твердий ґрунт під ногами, почули себе господарями в своїй хаті» [44, с.73]. Одна з вимог маніфестації полягала у зміні статусу Центральної Ради з київської на всеукраїнську організацію задля розширення її соціальної бази. Пропонувалося проводити територіальні з'їзди, де б на місцях впроваджувалися нововведення

Центральної Ради.

У квітні 1917 р. у Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес, що було свідченням пробудження в українському суспільстві національної політичної волі. Спогади М. Грушевського, В. Винниченка, М.Галагана, М.Ковалевського передають враження епохальності й національної єдності цього конгресу. М. Галаган згадує у мемуарах: «З надзвичайним піднесенням, що моментами переходило в ентузіазм, тисяча голосів в залі і на хорах співала «Ще не вмерла Україна» та натхненно гукала «Слава!». ... Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями національного почуття і готовності до чину» [23, с.210].

Головне питання, яке піднімалося на кожному з'їзді, – запровадження навчання рідною мовою, розширення сфер її вжитку, заклики до праці на українській ниві. На одному з них було прийнято рішення створити спеціальну комісію для розробки конституційного проекту автономії України. Як згадував учасник з'їзду М.Галаган, це було «нічим іншим, як закликом до широких українських мас здійснити національну революцію і автономію України *via facti*» [23, с.106]. З цього виходить, що більшість українських політичних партій, громадських і професійних організацій взяли на озброєння принципи автономії та федералізму, пропагуючи їх у своїх програмних рішеннях. У мемуарах М. Галагана знаходимо занепокоєність декларативністю національного руху: «Слухаючи без кінця і краю оті промови, що товклися на дрібницях і партійних суперечках, я з сумом приходив до висновку, що ми не єсьмо нація, а лише національна стихія, з якої має вигартуватися державна нація» [23, с.183].

Важливими віхами державотворчої діяльності першого етапу Української революції були універсали – законодавчі акти, що маючи конституційний характер закладали підвалини української державності. Тому не дивно, що представники національного руху відзначили їх прийняття у своїх мемуарах.

10 червня 1917 р. Центральна Рада звернулася до українського народу з декларацією, яка увійшла в історію як I Універсал. М.Грушевський згадує про це так: «Магічне слово «універсал», несподівано винесене на поверхню демократичного, селянського, соціалістичного життя, давало задоволення всім,

хто прагнув демонстрації суверенності. Се слово ставило на порядок дня спомин української державності, колишньої гетьманщини, перетопленої і очищеної в огні нового революційного руху, відкликалося на підсвідомі мрії на відновлення старих державних традицій в нових, кращих формах. Се була та містика, яка проноситься так часто в великих революційних рухах» [34, с.144]. П. Христюк писав про реакцію людей на I Універсал: «... всюди урочисто було відчитано Універсал, з захопленням, радістю, як святу вістку про нове, прегарне життя, що малювалося в народній уяві» [124, с.74].

Західноукраїнський громадський діяч В. Кучабський, навпаки, вважав, що прийняття I Універсалу не могло свідчити про українське піднесення, тому що суспільство не мало ще розуміння, як чинити національно-визвольне змагання: «Однині самі будемо творити наше життя». Ці могутні слова Першого універсалу, яким, на жаль, у ніякому відношенні не відповідала дійсна здатність українства, викликали, як міцне гасло, незвичайний порив у цілій українській суспільності» [78, с.5]. Критично поставився до I Універсалу й І. Мазепа. Він не заперечує, що люди сприйняли появу документу з прихильністю, проте на цьому вагомості Універсалу для них завершилася: «... треба було переходити від слова до діла. Але організаційні сили були занадто малі. Тому, хоч Перший Універсал був прийнятий в українських масах прихильно, але в загальне становище українства [...] він не вніс ніяких рішучих змін: як раніше, так і тепер всі апарати влади залишалися в неукраїнських руках» [90, с.36].

Отже, I Універсал викликав потужне піднесення у суспільства, ще міцніше сконсолідував український національно-визвольний рух, про що зазначається в мемуарах сучасників. Таке ж враження не склалося у мемуаристів від II Універсалу, в українському суспільстві до нього поставилися неоднозначно. Проте видання цього документу засвідчило здобуття авторитету Центральною Радою серед українців, про що зазначив Д. Дорошенко: «Тепер вже Центральна Рада була загальною призначеною вищою владою в краї. Її склад поповнено представниками від трьох великих з'їздів: селянського, робітничого і військового... Центральна Рада являла собою в повному розумінні слова революційний парламент» [44, с.140]. Безпосередній «функціонер» українського

уряду В. Винниченко емоційно згадує свою діяльність на посту голови Генерального секретаріату: «І злість, і сум, і сміх. Генеральний Секретаріат України є крайова вища влада. Це всім, хто читає газети, відомо. Але не всім, хто читає газети й не так читає їх, видно, що проявів тої влади поки що дуже мало... [..але жадність, жадність до влади надзвичайна» [14, с.284].

Чимало уваги мемуаристи приділили III Універсалу. М. Ковалевський зазначив, що Центральна Рада, називаючи Україну народною республікою, бажала цим «підкреслити ідею українського народоправства і демократії» [65, с.425]. І. Мазепа вважав гіршим сприйняття українським суспільством цього документу порівняно з двома попередніми: «Ніякого особливого ентузіазму він не викликав. Не тому, що українці не хотіли ширших прав для України, а тому, що всі вони добре бачили нестачу своїх сил для будування автономної України, а тут раптом – федерація! Загальне вражіння було таке, що цей акт був продиктований виключно подіями зовнішнього характеру». Автор спогаду зауважив, що то був момент, коли Україна могла стати на власні ноги, але за умови належної підготованості та організованості своїх національних сил, чого бракувало [90, с.188]. В. Андрієвський розділяє думку І. Мазепи: «Я не бачив ні одної душі, та й потім щоб тим універсалом по щирості була задоволена і вірила би, що його можна хоть в частині провести в життя» [2, с.142–144].

Позитивно оцінив зміст універсалу В. Винниченко, оскільки для нього документ був важливий не стільки своїм проголошенням УНР, скільки тими соціальними правами і свободами, що в ньому містилися. Безперечно, він був цілком соціалістичний, про що автор не забув вказати [13, с. 72–74]. Для більшості населення цей універсал дійсно став досить декларативним, адже за привабливими гаслами не було сили, яка б могла впроваджувати їх у життя.

На початку 1918 р. було ухвалено IV Універсал, яким весь народ закликався звільняти Україну від більшовиків, та проголошувалася самостійність УНР. Український письменник, педагог, сотник УГА І. Гаврилук у спогадах відзначив, що проголошення IV Універсалу стало початком невпинного змагання: « З перших же днів проголошення універсалу треба було змагатися за здійснення тих ідеалів, які в ньому проголошувалися. Почалися роки невпинного змагання, роки надлюдської боротьби» [21, с.16].

Історичне значення IV Універсалу загальнозрозуміле – він проголошував Україну незалежною суверенною державою, завершував процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху. Але цей найвищий момент в історії державотворення України не збігся з моментом найвищого піднесення українського національного руху, він відбувався в час найбільшого загострення політичної та соціально-економічної кризи.

Частина політичної еліти фіксує у мемуарах, що IV Універсал, незалежність, яку Україні так рекомендували оголосити німці, вже сама собою видавалася підозрілою. О. Севрюк писав, що такий IV Універсал дасть підставу стверджувати, що Центральна Рада є «зряддям німецької інтриги» [110]. Генеральний секретар міжнародних справ О. Шульгін зазначав, що українцям слід було примиритися з більшовиками, адже німці після визнання незалежності України мали б почати вимагати економічного пріоритету, чим би посилили війну з Росією [132, с. 173]. В. Винниченко теж пише, що цей крок був вимушеним для Української Народної Республіки [13, с. 288–289]. М.Грушевський наголошує на відсутності альтернативи. Ад'ютант штабу 1-ї козацької дивізії Армії УНР М. Бутов зазначив у своїх спогадах, що «Центральна Рада, випустивши 4 універсал, не подбала про техніку його виконання щодо війська; видно, що там для цієї ділянки не було реальної праці, або її не було змоги переводити» [10, с.11]. Мемуарист мовить про допис зі створення народної міліції, замість укріплення постійної армії. На думку мемуариста, четвертий універсал «руйнував фундамент державності – постійну регулярну армію» [10, с.11].

Цей Універсал, а також підписання Брестського миру з Німеччиною викликало багато незадовольень у середовищі заможних селян і великих землевласників в Україні. Д. Дорошенко відзначив, що ті події призвели до невдалої зустрічі делегатів З'їзду хліборобів із Центральною Радою, спроби буржуазії під захистом німецьких солдатів скасувати революційні надбання у промисловості [44, с. 233].

Фінський дипломат Г. Гуммерус у спогадах відзначає, що Брест- Литовська угода була вимушеним кроком Центральної Ради, тому що Антанта хоч і визнала Україну «de facto» незалежною, але ніякої допомоги не надавала в той час, коли

це було вкрай необхідно [38, с. 37].

На думку Д. Дорошенка, Центральна Рада припустилася дуже багатьох помилок і найбільша була в тому, що вона: «думала будувати Українську Народну Республіку не на тих, хто мав що тратити, а на тих, хто не мав нічого до страчення. В тому й була фатальна помилка, яка на ній же незабаром і помстилася» [44, с.148]. Під тими, «хто мав, що тратити», Дмитро Іванович розумів представників заможних верств населення, зокрема дворянство, що мало потрібний рівень культури, політичні, адміністративні навички.

Центральна Рада припинила повноваження 29 квітня 1918 р., внаслідок гетьманського перевороту, коли владу взяв П. Скоропадський. Серед основних причин цього мемуаристи називають розчарованість українського суспільства діяльністю Центральної Ради. Головним її критиком був П. Скоропадський [113, с. 125]. Д. Дорошенко [44, с. 234], Є. Чикаленко [131, с. 40–41], Д. Донцов [43, с. 34–35] та інші пишуть, що основною причиною повалення Центральної Ради було прагнення українців до реальної, сильної влади. В. Винниченко зауважує, що вона занепала через нездатність вирішити найнагальніші проблеми українського суспільства, передусім селян [14, с. 313–314].

Одним із найпоширеніших в історіографії критичних зауваг щодо Центральної Ради є твердження про нерозуміння її лідерами місця та значення армії в революції та національно-державному будівництві. Вважається, що найбільшою опорою Центральної Ради було селянство – становий хребет української нації, але найактивнішою – армійське українство. Однак, незаперечним фактом залишається й те, що більш-менш чіткого уявлення про перспективу творення власних збройних сил у лідерів Української революції тривалий час не було. Окрім М.Міхновського та його прихильників, які вимагали негайної організації національних збройних сил, інші течії Центральної Ради дотримувались суперечливих поглядів.

1 березня 1917 р. Петроградська рада робітничих депутатів видала наказ №1 про створення в ротах, батальйонах і полках солдатських комітетів, які отримували широкі повноваження з контролю за командним складом.

З'явилася думка щодо створення єдиного Українського фронту. Для цього Д. Дорошенко вирушив до Ставки. «Ставка – це серце великого військового

організму, що ще кілька місяців тому задавався таким сильним і могутим» [44]. Але цей орган перетворювався вже більше на політичний осередок, ніж військовий, але для автора великого значення мала інша мета: «Нашим домаганням було, щоб українці – солдати й офіцери – були остаточно виділені з усіх частин на різних фронтах і в запіллі й вирядженні на Україну; натомість, щоб з Української території й існуючих на ній фронтах були забрані солдати неукраїнського походження...» [44].

9 березня в Києві на скликаних спеціально групою солдатів і офіцерів міського гарнізону зборах було утворено Установчу українську військову раду, якою задумано відкрити український військовий клуб імені П. Полуботка. Головним завданням його стало об'єднання і згуртування вояків російської армії українського походження під гаслами федералізації та автономії України. В.Кедровський описує цей клуб так: «Цей клуб утворився тут з перших днів революції. Він був ініціатором організації першого українського полку Богдана Хмельницького [...] Не поділяючи обережної тактики Центральної Ради та Генерального Комітету, він, звичайно, стояв у гострій опозиції до них» [64].

Рух за українізацію військових частин викликав відверто вороже ставлення Тимчасового уряду. Водночас Центральна Рада не могла визначити свою позицію з цього питання. З одного боку вона вважала, що українізація війська цілком вписується в загальний процес його демократизації, з іншого не хотіла псувати відносин з Тимчасовим урядом. До того ж, створення клубу П. Полуботка було ідеєю М. Міхновського, про що М. Грушевський пише: «...ліве крило новоствореної Центральної Ради непокоїла доволі рухлива, а головне, криклива організаційна робота, кажучи по-теперішньому – фашистського напрямку, яка пробувала базуватись на вояцтві, властиво на офіцерстві. Провідником, як властиво ініціатором і одинокою поки пружиною сього руху був Микола Ів.Міхновський» [30]. З цього фрагменту ми можемо зрозуміти, що М.Грушевський антипатично ставився до М. Міхновського. Він наче остерігався, що той здійснить військовий переворот. Це можна підтвердити наступною фразою в його спогадах: «Ці побоювання змусили наших товаришів з Центральної Ради пильно слідити за його діяльністю і старатись протиставляти впливам і зв'язкам впливи Ц.ради...» [31].

З боку прихильників М. Міхновського теж існувало певне упередження щодо Центральної Ради. М. Галаган засвідчує: «Коли на початку квітня я відвідав полуботківський клуб, то був прикро вражений тим, що серед його «чільних людей і членів» панує якийсь неприємно-задикуватий тон «військовиків» і слабо прихований настрій «фронди» супроти «цивільних» проводирів українського національного руху» [23].

У своїх мемуарах В. Падалка описує події, які відбувалися у Києві в липні 1917 р., коли політична ситуація в Україні була дуже напруженою. Автор звертає увагу на виступ полуботківців у Києві з 4 по 6 липня 1917 р., який відбувся на тлі загострення політичної ситуації в Україні. Полуботківці виступали за ідеї соціалізму та національного визволення України, прагнули об'єднати український національний рух і забезпечити йому стабільну підтримку серед населення. В. Падалка зазначає, що виступ полуботківців був важливим кроком на шляху до створення незалежної Української держави, але викликав опір з боку деяких політичних сил, які прагнули зберегти владу в своїх руках [103].

З боку більшовиків було негативне ставлення до українського військового елемента, про що написав В. Кедровський: «Успіхові української військової самоорганізації у великій мірі сприяло те негативне відношення до українського національного руху, яке виявили всі верстви московського суспільства й так званих «меншостей» на самій Україні» [60].

Військова проблема стала предметом розгляду на одному із засідань Других загальних зборів УЦР 23 квітня. Тоді ж збори ухвалили пропозицію про створення у складі Центральної Ради спеціальної Військової ради, яку мав обрати майбутній Всеукраїнський військовий з'їзд. 20 травня 1917 р. в Петрограді делегація УЦР додатково представила на розгляд Тимчасового уряду низку вимог, частина яких стосувались військової справи та безпосередньо впливали з рішень Всеукраїнського військового з'їзду. Тимчасовий уряд практично відхилив всі прохання Центральної Ради, про що пише в своїх спогадах В. Винниченко: «В результаті такої політики військові часті почали самі робити переформування, самі стали давати собі назви. З'явилися полки імені різних гетьманів і українських діячів: «Полк Сагайдачного», «Полк Гонти», «Полк Дорошенка» і т.д. Ці полки, сформувавшись по своїй волі, діставши право буття самі від себе,

вже до певної міри вважали себе самостійними, невіддільними загальному розпорядку. Вони хотіли йти тільки в українські корпуси на фронт» [14, с. 75].

4 червня 1917 р. відбувся II Всеукраїнський військовий з'їзд, який висунув вимоги до командних ешелонів російської армії затвердити Український Генеральний військовий комітет (УГВК), рішення якого мали бути обов'язковими для українських військових формувань. Останньому ставилося завдання розробити практичний план українізації армії. Про позицію делегатів з'їзду згадує заступник голови УГВК В.Кедровський: «Ми повинні організуватися і далі утворювати свою військову силу, тримати її на фронті для оборони своїх границь. Але тільки для оборони й ні одного чоловіка в наступ!...будьмо сміливими й не біймося рішучих кроків, бо може настати й такий час, коли ми, всі переконані федералісти будемо приневолені змінити свою тактику та внести в наші програми новий пункт, пункт суверенності й незалежності України» [60].

Водночас, треба відзначити, що УГВК, віддзеркалюючи помірковану позицію Центральної Ради, прагнув співпраці з російським військовим командуванням. Центральна Рада вважала, що взявши владу з рук Тимчасового уряду, мусила солідаризуватися з його політикою, в тому числі військовою та воєнною, брати на себе відповідальність за невтішний стан справ [61]. В. Кедровський відверто писав про це: «Рахуючись із загальною тактикою Центральної Ради, Генеральний комітет у своїй роботі, крім кардинального завдання творення національної армії, йшов щиро до того, щоби допомогти всіма силами російському військовому командуванню в його тяжкій праці по збереженню, упорядкуванню й закріпленню фронту» [62].

Проте контрнаступ німецьких та австрійських військ на фронті змусив командування російської армії відкинути категоричне неприйняття «українізації», принаймні активно використати її можливості для зміцнення армії. 16 липня С. Петлюру було викликано телеграмою до ставки Верховного головнокомандувача О. Брусилова, який мав на меті розширити коло українізованих дивізій. Петлюра ж передбачав висунути зустрічні пропозиції.

Звернемося до спогадів людини, яка безпосередньо втілювала в життя ідею українізації військових частин діючої армії – П. Скоропадського. У першій половині 1917 р. він командував 34-м армійським корпусом, який розташувався

на теренах України і, як згадувалося вище, був дуже далекий від будь-яких національних змагань. П. Скоропадський не сприйняв соціалістичні ідеї українських і російських революційних партій, бо вони були чужі його світогляду. Окрім того, як офіцер він вважав, що передусім необхідно довести війну до переможного кінця. Єдиною тоді проблемою, яка постала перед ним, була проблема збереження дисципліни і боєздатності у ввіреному йому корпусі [114]. З цього приводу він описав випадкову зустріч із солдатом, депутатом на перший Військовий конгрес: «Цей солдат запитував мене, як я дивлюся на питання, чи потрібно тепер українцям виділятися з частин і формувати окремі підрозділи. Я відповів йому, що вважаю це шкідливим з точки зору нашої військової потужності, що переформування військових підрозділів майже під вогнем противника є останньою на руку, і таким чином ми тільки остаточно розгубимо нашу армію.» [114, с. 132].

Свої сумніви щодо цього П. Скоропадський висловлював і пізніше, коли погоджувався з необхідністю створення українських частин: «...вважаю це небезпечним з погляду нашої військової сили і що переформування військових частин майже під вогнем ворога йому може послужити на користь, а нам може остаточно зруйнувати армію...» [113]. Він намагався самостійно розібратися в ситуації та необхідності українізувати військові частини. Для нього це було дуже важливо, бо він завжди піклувався про стан свого корпусу. Саме тому він прийняв рішення виїхати до Києва, щоб розвідати ситуацію: «...українці являють кращий елемент в бойовому відношенні, але не можу заплющувати очей на те, що українізація корпусу сполучена з великими труднощами. Останнє я особливо підкреслюю» [113].

Навіть після одержання в серпні 1917 р. відповідного наказу від генерала Л. Корнілова П. Скоропадський сумнівався, хоча одразу ж розпочав українізацію корпусу. У «Спогадах» він наводить свою розмову з головнокомандуючим: «Все це дрібниці, головне війна. Все, що в таку критичну хвилину може посилити нашу міць, ми повинні брати. Що ж стосується Української Ради, згодом ми її з'ясуємо. Українізуйте корпус». Коментуючи цей епізод, Скоропадський говорить, що в нього залишилося враження деякої легковажності від слів

командуючого, який недооцінював всю серйозність українського руху, але намагався його використати. Проте, дбаючи насамперед про боротьбу з німцями, Скоропадський не мав сумніву у правоті командуючого й енергійно взявся до справи українізації. «...особливо приємно те, що серед українського елемента не було озлоблених, незадоволених, розпропагандованих людей. Усі виглядали весело і хотіли працювати. Завзяті націоналісти і нічого більше» [112]. Згодом 34-й армійський корпус П. Скоропадського дістав назву 1-го Українського і налічував 60 тис. добре дисциплінованих озброєних вояків. Він обороняв Київ листопаді 1917 р. від більшовизованих частин.

Взагалі-то Павло Скоропадський дуже критично ставився до багатьох речей саме через свій військовий досвід. Він зазначав, що революціонізація армії призводить до страти боєздатності, розладдя дисципліни: «...мені прийшлося бути свідком звірячого поведіння наших революційних солдатів. Це були цілковиті звірі» [112].

Проте, справа українізації військових частин гальмувалася, передусім з боку російського командування (яке начебто на неї погодилося). Серед таких противників був А.Денікін. Нарешті було вирішено, що українізацію необхідно провести тільки в тих частинах, де вона вже була розпочата, що ж стосується артилерії і допоміжних частин, то залишить все по – старому. Командування свідомо уникало заміни офіцерів в українізованих корпусах та дивізіях. Показовим для справи переміщення офіцерів є наведений В. Кедровським уривок із спогадів А. Лукомського, який писав: «Довелося багато морочити голову з питанням формування українських частин. Приїжджаючи до Ставки, Петлюра домагався дістати дозвіл на формування окремої Української Армії. В цій справі Тимчасовий уряд підтримав Ставку й було дозволено лише поступово українізувати декілька корпусів на Південно- Західному та Румунському фронтах, але ні в якому разі не переміщувати офіцерів» [60].

З іншого боку, успішній українізації діючих військових частин і формуванню боєздатної української армії заважали суперечки керівництва УЦР, зокрема голови УГВК С. Петлюри та вищого командного складу. П. Скоропадський писав: «...круги з Центральної Ради не довіряють людям з вищого командного складу і думають спертися виключно на роботу в армії

молодшого старшинства і отаманів-аматорів» [111]. Йому вторить Д. Дорошенко: «У нас не вірили й не давали ходу генералові П. Скоропадському з його українізованим дуже добрим корпусом, а натомість головну команду віддали полковнику Капкану... Все це головні причини, на мою думку, що українізація війська ніяк не клеїлася» [44]. Інші причини невдач УЦР у військовій сфері вбачає І. Мазепа: «На мій погляд, провідники Центральної Ради переоцінили успіхи українізації армії і не звернули належної уваги на національну свідомість формованих частин. Тому, коли запанували хаос і безладдя, українські війська дуже легко піддалися тим самим розкладовим впливам, що й армія російська» [90].

Його підтримує один з засновників УПХД, відвертий критик Центральної Ради В. Андрієвський: «Українські війська, що приходили з фронту і мали наперед військовий вигляд, національний дух, скоро під впливом оточуючої атмосфери безладдя, нездібності до організації з центру й деморалізуючої агітації і самі деморалізувалися.[...] Природно, що боронити владу Центральної Ради було нікому: її найенергійніше боронили власне ті, кому це було офіційно заборонено і віднято всі засоби до того. Але деякі військові частини числилися «українським», були українськими бодай зовні, і як слабкі вони були фактично, – совети побоювалися їх, бо справжньої сили й вони не мали за собою: тих розбишацьких банд, котрі були до їхньої диспозиції, вони не могли рахувати справжньою собі обороною, бо та оборона в кожний момент могла обернутися й проти них самих. У нас було кілька таких випадків»[2].

Самі члени уряду Центральної Ради ставилися до цього оптимістичніше. І. Мазепа у книзі «Україна в огні і бурі революції» наводить цитату із спогадів заступника голови УГВК В. Кедровського: «До кінця серпня 1917 року організоване українське вояцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміло могло стати на всьому українському фронті, що проходив через територію України, і замінити всі залоги на Україні. На фронті було 27 українських дивізій, а всього було українізованих вояків коло 4 мільйонів» [90].

Наприкінці жовтня стався більшовицький переворот, який впливово позначився на подальшому державному будівництві України – «Жовтнева

революція». За спогадами М. Терещенка, вона була схожа «на справжній штурм на кшталт взяття Бастилії, відбулося з несподіваною для більшовиків легкістю» [119, с.159]. Окрім того, М.Терещенко, який сам називає себе в своїх спогадах «світським молодиком, що входив до найблисучіших літературних і філософських кіл, видавця поетів і письменників-авангардистів, любителя музики, опери й балету, друга акторів, збирача живопису, банкіра та промисловця, який давав роботу тисячам робітників і службовців, віце-президента російського Червоного Хреста, віце-президента Військово-промислового комітету, депутата IV державної думи, що прекрасно володів дев'ятьма мовами, наймолодшого й одного з найбільш важливих Міністрів Тимчасового уряду, який швидко став помітною публічною постаттю» дивується жорстокості більшовицьких військових [119, с.161]. Він розповідає, як вони грабували усе, що могли винести, гвалтували служниць палацу, в якому він жив [119, с.159].

Фінський політик, дипломат Г. Гуммерус в своїх спогадах згадує про українських патріотів, які мешкали за кордоном, та їхній стан, пов'язаний із подіями в Україні. За його словами, «українські патріоти напружено стежили за подіями в країні, їх хвилювало те, що у Києві могли забути велику ціль – досягнення незалежності» [38, с.33]. Мемуарист зазначає, що більшість з українців вважала, що єдиний шлях від визволення України від Росії – окупація Німеччиною. Щодо ситуації в Києві, де він перебував влітку 1918 р., то він відзначає, що спостерігався відвертий поділ населення на людей вищого класу, дрібну буржуазію та робітників, і кожної верстви населення був свій особливий спосіб життя. Як згадує мемуарист, дрібна буржуазія займалася заробітними справами, а от робітники «демонстрували дивну байдужість, під якою, можливо, ховали таємні надії на скорий прихід більшовиків» [38, с.58]. Як зауважує мемуарист, в Києві на той час було досить багато комуністів, які влаштовували несанкціоновані страйки. Г. Гуммерус став свідком великого страйку залізничників [38, с.59].

Це була жахлива війна, в якій обидві сторони не мали армії. Для України вирішальну роль в цьому плані відіграв Перший український корпус Скоропадського: «..ядро майбутньої української армії, властиво це вже була

готова армія, як на масштаб українсько-більшовицької війни» [113]. Але, на жаль, цей корпус намагалися знищити усіма силами: «надсилали агітаторів, не давали теплої одежі і примушували вояків два місяці, вже зимою, жити в непалених вагонах, не прислали ні кожухів, ні теплих чобіт, хоч склади в Києві були повні того добра..» [113, с. 81]. Незважаючи на це у поході на Київ у листопаді 1917 р. П.Скоропдаський визначну роль відводить своєму I Українському Корпусові, який паралізував більшовицькі сили, і не дав їм захопити столицю. Він зауважував, що всі слухняно виконували його накази і охоче йшли на бій з більшовиками: «Ми обеззброїли основну масу напливаючих з фронту частин, пропускаючи солдатів-великоросів на північ». Усі бої з більшовиками були успішними, корпус працював енергійно, і більшовики не мали ще тоді такої сильної організації» [113, с. 90].

П. Скоропадський також згадує про організацію Українського Вільного Козацтва, отаманом якого його було обрано в жовтні 1917 р.: «це був в своїй основі здоровий рух селянських власницьких кругів, котрі організацією самооборони хотіли зберегти спокій, лад і свою власність. Цьому рухові надано національно-історичний характер, що було цілком слушно [...] це був рух і організація, що дуже нагадували собою «галицькі» січі» [112, с. 45].

Про Вільне Козацтво в с.Комарівці згадує священнослужитель І. Велівченко. За його згадками, саме ця організація вдержувала порядок в Канівському та Звенигородському повітах по селах і не допускала анархії: «У Вільних Козаках були найсвідоміші й найпорядніші селяни. Там були люди різного віку, від 17-літнього юнака до 65-літнього дідугана» [11, с.179]. І. Велівченко натхненно згадує, що всі вільні козаки відчували себе оборонцями свого народу, його прав, вони підтримували одне одного в дисципліні й послуху: «Відколи рядило Вільне Козацтво, по селах був спокій і порядок. Увесь непевний елемент сидів так, якби його й зовсім на світі ніколи не було» [11, с.180]. Процес українізації в армії завершився невдачею, передусім через загальний кризовий стан і невизначену позицію керівництва України.

У першій половині квітня в Мінську відбувся Український з'їзд Західного фронту, який закінчився обранням Української фронтової ради на чолі з С. Петлюрою. Лікар М. Галин в цей час повернувся до Києва да залишив згадку про

організацію української армії у мемуарах: «у Києві повний хаос у справі творення армії» [25, с.184]. Він вважав, що ні С. Петлюра, ні будь-хто інший з уряду не зможе подолати цієї справи. Цей український рух в армії М. Грушевський назвав справою «величезної ваги, що потім стала рішачим фактором української революції» [35]. Центральна Рада розуміла важливість підтримки армії, тому долучилася до об'єднання українських військових сил.

Важливим каталізатором українського руху в армії стало створення першої масштабної української військової одиниці – полку ім. Б. Хмельницького. Знову ж таки Центральна Рада в цій справі знову зайняла компромісну стосовно вимог Тимчасового уряду та українських військових позицію. А підтримка прагнень створити першу українську військову частину з боку полуботківців викликала відверто негативну реакцію Грушевського: «Вони вчинили з цього велику справу, погрозу фронтові, обороні, революції й своєю різкою і нетактовною опозицією та погрозами заогнили справу» [28]. Командир куреня ПУВЮШ ім. Гетьмана Б. Хмельницького А. Гончаренко залишив таку згадку про цей полк в мемуарах: «з глибоким смутком і жалем вертався я до школи. Молодий цвіт нашої армії – юнаків – кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шалючої анархії десятки тисяч озброєного, випробованого в боях вояцтва безжурно демобілізувалося із причини деморалізації накликуванням на мітингах до поділу землі» [26, с.42-43]. Також А. Гончаренко відзначав, що більшість студентів куреню – то були діти з-під селянських стріх, з неусталеним ще світоглядом «і тільки інтуїтивно відчували вони правоту наших змагань і це давало ще можливість держати курінь у рамках дисципліни» [27, с.147].

Позитивно про цей полк писав О.Удовиченко (професійний військовий, активний учасник національних змагань 1917-1920 рр.): «У самому Києві по весні 1917 року сформовано 1-й український піхотний полк імені Гетьмана Богдана Хмельницького. Сформовані українські частини, згуртовані національною дисципліною, незабаром придбали повагу серед російського командування на фронті; бо в той час, як частини з російських солдат часто-густо покидали самовільно фронт, їхнє місце в окопах займали дисципліновані невеликі українські частини» [120, с. 6].

Сотник Січових Стрільців І. Андрух залишив згадку про формування полків в Києві та надав їм свою оцінку. За його словами, ці полки формувалися із свідоміших солдатів, які прибували з фронту в Київ, і учасників військових з'їздів в Києві. Поряд з цим, за спогадами І. Андруха, «в цих полках було багато всякої київської наволочі, яка шукала лише захисту і квартири при полку» [3, с.6]. Також він зауважує, що серед військових були і більшовицькі агітатори, які чинили розлад в полках, через що багато військових під час наступу більшовиків на Київ «зрадницько перейшли на їх бік» [3, с.6]. Хорунжий Армії УНР і чотар УГА І. Вислоцький радісно згадує про свій вступ до лав Січових Стрільців в Києві. Він докладно розповідає, як проходило навчання: «найперше – гімнастика, потім снідання, приготування до вимаршу на вправи; по обіді школа» [15, с.31]. Він пише, що атмосфера була така, що всі були впевнені в забезпеченому майбутньому України, що вони вже «у своїй хаті-державі». Про 1-й Піший полк Січових Стрільців мемуарист зазначив, що в нього входили 90% вишколених австрійський вояків з бойовим досвідом: «всі зважилися на дуже ризиковану втечу або з австрійської армії Галичини, особливо з легіону УСС України, або зі всіх закутків Росії» [15, с.32]. За словами І. Вислоцького, київське населення переважно було московським, але вітало стрільців завжди дуже радо: «запрошували до себе, до хати на вечір» [15, с.33]. За внутрішньою організацією, як згадує мемуарист, 1-й Піший полк Січових Стрільців був точно австрійським, а ось озброєння та одяг – російським: «Однострій був шитий з російського військового сукна, френчі англійського крою, російські штани... Шапки мали ми з російського плащового сірого сукна, м'які. Плащі російські, але з нашивками на ковнірі» [15, с.33]. Також мемуарист відзначає, що стрільців гарно годували: «багато хліба, багато мяса – так, що виснажені в полоні чи в австрійській армії стрільці дуже скоро набирали сил наново» [15, с.33]. За свідченнями мемуариста, в касарнях було багато української преси, книжок і часописів.

Таким чином, мемуарні джерела засвідчують, що, з одного боку, з перших днів революції серед військовослужбовців – українців почався стихійний рух – створення українських комітетів, громад, клубів, виявилися тенденції до створення українських військових частин, навіть з'явилася думка, щодо

створення єдиного Українського фронту. З іншого боку, у лідерів Української революції не було більш-менш чіткого уявлення про ставлення до армії, про перспективу творення власних збройних сил. Центральна Рада не могла визначити свою позицію з цього питання, бочися зіпсувати відносини з Тимчасовим урядом. На вирішенні цієї проблеми відбилися і суперечки всередині українського руху, зокрема між М. Грушевським і М. Міхновським, і недовіра до представників військового командування, зокрема П. Скоропадського. Останній у спогадах докладно описує перипетії створення українського корпусу в російській армії. У мемуарах П. Милюкова можна знайти описи його діяльності та ставлення до різних історичних подій, що відбувалися в той час. П. Милюков звертає увагу на те, що українці дуже часто не розуміли, що відбувається в політичному житті країни, і що багато з їхніх рішень були зумовлені не розумінням політичної ситуації, а емоціями [248].

Отже, українському уряду так і не вдалося організувати в Україні справжню військову силу, яка б могла чинити опір ворогам. Всі сучасники оцінюють збройні сили України як слабкі, неорганізовані, хаотичні. Більшість вбачає в цьому провину Центральної Ради, яка не зуміла правильно скоординувати свої дії, та почала відкритий конфлікт з російським урядом. Спогади більшовиків віддзеркалюють процес утворення на місцях (переважно в містах і робітничих селищах сходу і півдня України) загонів Червоної гвардії з місцевих робітників.

2.2 Відображення у спогадах суспільства за Гетьманату П. Скоропадського

Другий етап Української революції зображувався різними авторами мемуарів, котрі ставилися як позитивно до діяльності П. Скоропадського і його уряду, так і негативно. Проаналізуємо мемуарну літературу на предмет виявлення в ній оцінок різними діячами гетьманського перевороту.

Підполковник Армії УНР, офіцер дивізії Ваффен СС «Галичина» В. Євтимович у своїх споминах пише, що більшість київського населення сприйняло проголошення Гетьманату спокійно: «своїх правдивих настроїв ні за ні проти не виявляло» [47, с.3]. Мемуарист припускає, що така реакція могла бути пов'язана

зі складною ситуацією в місті, яка склалася через діяльність Центральної Ради: «після року всього того соціалістичного галасу та іншого безголов'я, коли в Києві не можна було дістати хліба, населення соромилося чи боялося виразити своє задоволення з приводу проголошення Гетьманату» [47, с.3]. Сірожупанник В. Зелінський зазначає, що німці пропонували спочатку йому здійснити переворот, але він через пошану до Центральної Ради не зробив цього, через що потім пожалкував: «У моїй совісті почалися докори, що я натхнений до нашої влади здисциплінованістю, не послухав проекту німців, зробити переворот... В мене була якась пошана до нашої влади і до Центральної Ради...а все ж, я відчув, що зробив історичну похибку» [50, с.71].

Журналіст І. Кедрин, який займався українознавством в Києві, також залишив згадку про те, як мешканці столиці дізналися про гетьманський переворот. За його словами, широкий загаль людеи взагалі не придавав цій події великої ваги, бо «з березневої революції минулого року люди вже навикли до різних парад» [59, с.29]. Також І. Кедрин дає власну оцінку цій історичній події в мемуарах, зазначаючи, що цей переворот був підготовлений конспіративно передусім німцями, москалями й малоросами за малою участю українських консерватистів-патріотів: «тому неможливо було вимагати від усього українського громадянства, щоб воно зробило «сальто мортале» і дало свою апробату на переведну збройно історію, з думкою, щоби перебрати переворот у свої руки» [59, с.30]. М. Могилянський пише про те, що П.Скоропадський заручився підтримкою як простого люду, так і більш заможних землевласників [114, с. 248; 111, с. 89].

В історичній літературі зазначається, що гетьман отримав широку підтримку серед українського суспільства. П.Скоропадський пояснює причину такої підтримки від різних верств населення тим, що усі вони мали велике бажання відродження держави, здобуття більших прав і свобод а також вирішення земельного питання [112, с. 89]. Тих, хто підтримував діяльність Гетьманату, називали заможними селянами поміщиків, до власності яких обов'язково входила власна земельна ділянка та, окрім того, вони отримали у спадок земельний масток у результаті проведення революції в 1917 р. Мемуаристи надають різні за змістом пояснення словосполучення «заможний селянин». У деяких спогадах до заможних селян відносили і буржуазію, яка проживала в селах, оскільки

повалення Центральної Ради також було б їм на користь. Крім того, мемуарист зазначає, що Центральна Рада заручилася підтримкою незаможних селян, котрі стали учасниками підписання резолюції Другого всеукраїнського селянського з'їзду.

Противники Гетьманату в своїх згадках намагалися применшити масштаби соціальної підтримки П. Скоропадського, вказуючи, що соціальною основою перевороту стали шари населення, які вже багато чого втратили від дій Центральної Ради або була ймовірність подальших ризиків. До них входили сільська буржуазія та землевласники, котрі володіли великими земельними ділянками [111, с. 34]. Головний ідеолог селянського повстанського руху Н. Махно також дотримувався думки, що гетьмана не могли підтримувати селяни-трудівники, його було обрано буржуазією [94, с.123].

Більшовик Г. Калита у споминах зазначає, що з часу Гетьманщини почався ще суворіший режим, ніж за Центральної Ради, «особливо для тих осіб, які брали участь у радах і земельних комітетах» [57, с.216]. Також він зазначає, що селянство мріяло про повалення гетьманської влади через «гетьманський терор та закон про недоторканість власності поміщиків на землю й майно» [57, с.217]. За мемуарами Г. Калити, гайдамаки сваволили, як хотіли: «заарештовували, катували та садовили в тюрму» [57, с.217]. Він також зауважує на тому, що гетьманці знущалися над жінками, гвалтуючи їх та б'ючи, після чого «вони протягом декількох місяців не могли працювати» [57, с.217]. Український революціонер, один з організаторів селянського загону самооборони на Переяславщині І. Козуб розповідає, що такі ж самі репресії над селянами чинили гайдамаки в Пирятині: «Вони безпросвітно жлуктили самогон і знущалися з бідняків» [66, с.175].

В. Кедровський в своїх мемуарах оцінив постать П. Скоропадського: «Оцінюючи діяльність Скоропадського як корпусного командира і навіть як гетьмана України, треба завжди мати на оці це цінне признание його, що він мав лише на цілі своє служіння інтересам єдиній Росії, спочатку на полях битв, а пізніше на київському престолі» [63].

У різних формах монархічна концепція знайшла прояв серед українського

політикуму напередодні Першої світової війни і стала надбанням українського руху. Вона, зокрема, лягла в основу політичної платформи Союзу визволення України і, таким чином, вийшла за межі консервативного середовища. Поява монархічного концепту в українському політичному житті означала втрату монопольних позицій ліберальної демократії та соціалістичних течій в українському русі. Вона свідчила, що українське суспільство здатне адекватно відреагувати на виклики часу і прагне до збалансування ціннісних ідеологічних та політичних орієнтацій. З розвитком національно-визвольного руху та цілком імовірною перспективою розпаду багатонаціональних імперій монархічна ідея мала всі підстави трансформуватись у той чи інший національний варіант свого конкретного втілення. Після лютого 1917 року Україна засвідчила цілком виразний потяг до тих суспільних тенденцій, які в її історичному минулому виявляли нахил до забезпечення державного ладу монархічним принципом.

Мемуаристи характеризують в споминах колишніх офіцерів імператорської армії. Довідуємося про це зі спогадів священника УГКЦ В.Кучабського. Він зазначає, що захоплення адміністративних будівель і розгін Центральної Ради здійснювалося російськими та німецькими військовими [79, с. 89-95]. Цінними в цьому аспекті є спогади сотника Січових Стрільців І. Андруха, який писав їх під час боїв у 1919 р., а їх уривки були опубліковані в «Літописі Червоної Калини» [3; 4]. Він відзначає, що П. Скоропадський захопив владу при допомозі німців, а потім весь час свого правління був «окружений старорежимними генералами і полковниками, ворожими Українській державі» [3, с.5].

І. Андрух пояснює, чому Січові Стрільці не могли скинути гетьмана: «не мали меншої свободи рухів, були зв'язані в Києві», їм довелося скласти зброю та розійтись по Україні [3, с.6]. Хорунжий Армії УНР і чотар УГА І. Вислоцький зазначає у спогадах, що з 1-го Пішого полку Січових Стрільців багато хто з військових долучився до лав гетьманської армії. Однак сам І. Вислоцький направився до Шкарівки, де хотів агітувати селян виступити проти гетьмана. Однак ці спроби виявилися марними, тому що селяни тут були, як відзначає мемуарист, «національно несвідомими». Він розповідає, як в розмові з моряком-комуністом почув від нього заклик до «крівавої розправи з буржуями: учителями, священниками, лікарями – серед котрих було чимало свідомих

українців» [16, с.14]. Лише вже після того, як було сформовано Запорізький Корпус, про який обіцяв опікуватися П. Скоропадський, щоб стрільці захищали демаркаційну лінію в Стародубському повіті, ставлення до гетьмана та німців могло змінитися, як згадує І. Андрух: «С.С. втішилися, що може хоч Німці возьмуть в свої руки все і сконтролюють постачання полку» [4, с.17]. Але насправді очікування стрільців не справдилися, бо німців цікавила лише бойова здатність стрільців, а умовами їхнього життя не піклувалися: «Стрільці ходили обдерті, босі і голодні – робили службу в холодні ночі серед дощу, який доскулював цілий час побуту на Чернігівщині» [4, с.17]. Протигетьманський рух серед стрільців розгортався, і один з його осередків, як згадує І. Вислоцький, знаходився у Харкові, де він працював над українізацією полку стрільців. Мемуарист відзначає, що ця робота давалася дуже складно, тому що старшини цього полку майже всі походили з України, але були «малоросами, які до українського слова і українського діла відносилися далеко гірше, як стопроцентові москалі» [16, с.16]. Через це мемуарист був змушений покинути Харківський полк, відправившись до Запорізького, а звідти до Києва, де вже був організований «Окремий загін Січових Стрільців».

Також про офіцерів згадує в своїх споминах П. Скоропадський. Гетьман зазначає, що вони були ударною силою, створювали план, за яким мав здійснюватися державний переворот [111, с. 93]. Проте П. Скоропадський зауважує, що не все київське офіцерство брало в тому участь, були й ті, хто відмовився підтримувати заколот через пронимецьку орієнтацію гетьмана. Серед числа таких військових названо генерала А. Драгомірова.

Кожен із мемуаристів сходиться на думці, що соціальною базою гетьманського перевороту були великі та середні землевласники, тому що вони потребували сильної влади, яка б могла покращити економічне становище в країні та вирішити питання з анархією в сільському господарстві.

Отримавши владу, П. Скоропадський почав формувати уряд, при чому в нього входила велика кількість фахівців-росіян, тому що, як сам згадує гетьман: «одними українськими силами нельзя было создать ничего серьезного» [111, с.233]. Він обґрунтовує це наведенням державного порядку в країні, яке йому вдалося [111, с. 184]. Ад'ютант штабу 1-ї козацької дивізії Армії УНР М. Бутович в

своїх спогадах зазначає, що саме це і було причиною такого короткого перебування гетьмана при владі: «треба було увійти в контакт з українськими національними партіями, свій уряд розігнати, а наставити, хоч і менш працездатний, але суто-національний» [10, с.22].

Прибічник П.Скоропадського перший міністр ісповідань Гетьманату В.Зеньківський вважав, що гетьману вдалося подолати розповсюдження більшовицьких ідей на селі, він повернув селянам економічну стабільність. Це було досягнуто переважно за рахунок аграрної реформи, про яку чимало писали мемуаристи. На погляд П. Скоропадського, вона спрямовувалася на вдосконалення аграрного ладу, який мав переорієнтуватися на селян-хліборобів, адже вони були найсильнішою базою для відновлення української економіки. також згадує наслідки аграрної реформи. За свідченнями фінського політика Г. Гуммеруса, серед широких народних мас панували грізні настрої: «Селяни зрозуміли, що з проведенням аграрної реформи уряд їх обдурих» [38, с. 123].

У мемуарах порушено проблему ролі аграрної еліти у перетвореннях на селі. Воєначальник УНР, генерал-хорунжий М. Капустянський згадує в своїх мемуарах про те, що становище селян було складним, оскільки вони потерпали від каральних загонів. Автор описує їх таким чином: «безглузді, міднолобі, зажерливі люди, особливо поляки-дідичі, які почали помсту над селянством за 1917–тий рік...і почалася вакханалія» [58, с. 69]. П. Скоропадський, у свою чергу, не заперечує беззаконного свавілля з боку поміщиків, про що пише у спогадах. Гетьман зазначає, що не мав достатньо сил і влади, щоб впливати на поведінку представників карального загону. Водночас П.Скоропадський підкреслює, що не всі поміщики діяли незаконно, що то були поодинокі випадки.

Таким чином, П. Скоропадський і його прибічники в своїх мемуарних творах намагалися захистити репутацію соціального шару, який підтримував гетьмана та допоміг прийти до влади. Але же історія зафіксувала багато фактів про прорахунки гетьманського уряду, а це може свідчити, що апологети гетьманату могли в своїх мемуарах приховувати власні помилки, применшувати їхнє значення та перекладати за них відповідальність на інших.

Фінський політик Г. Гуммерус приїхав до Києва в серпні 1918 р. і залишив спогад в мемуарах про стан міста: «Будинки залишилися без нагляду, частково в

дуже поганому стані. Бруківка у багатьох місцях була пошкоджена. Навіть у кращих готелях панував неймовірний бруд» [38, с.56]. Г. Гуммерус згадує, що в Києві в цей час було багато біженців з міст, які були окуповані більшовиками. В той же час мемуарист підкреслює набагато кращий стан заможних людей, порівнюючи з селянами, в період Гетьманату: «Наскільки безпечно і приємно почували себе ті, хто мали повні гаманці й прибутки і нічого не знали про той тягар, що висів над суспільством» [38, с.56].

Окрім того, Г. Гуммерус відзначив своє ставлення до гетьмана та його уряду. Із засудженням він вказав, що гетьман оточив себе урядом, де було лише кілька щирих українських патріотів: «Більшу ж частину уряду склали безбарвні за своїми державницькими поглядами міністри-професіонали» [38, с.61]. При цьому мемуарист зазначає, що перед цим урядом було дуже багато завдань, одне з них – створити власні збройні сили, «які б викликали повагу для себе». Друге завдання – заспокоєння села та вирішення земельного питання: «Скоропадський мав наміри поділити найбільші маєтки, сплативши компенсацію їхнім володарям» [38, с.61]. Третє завдання, за свідченнями мемуариста – відбудувати зруйновану промисловість, що було вкрай важко через поганий стан залізниць. Також Г. Гуммерус виокремив основні задачі внутрішньої та зовнішньої політики П. Скоропадського. Як він згадує, у внутрішній політиці гетьман мав рахуватися з вимогами Національного Союзу, а у зовнішній – досягнення угоди з Радянською Росією. На думку Г. Гуммеруса, Україну врятувала німецька окупація, тому що авторитет держави був слабкий, а фізичні сили обмеженими. Мемуарист називає Україну Скоропадського «васальною державою», тому що вона не вела власну зовнішню політику, хоч і мала Міністерство закордонних справ [38, с.62]. При цьому Г. Гуммерус зазначає, що український національний рух був справжнім, народним, бо вкорінювався найкращою частиною селянства [38, с.65–66].

Ще одна верства суспільства, якою опікувався П. Скоропадський, були робітники. Вони були базою для розвитку промисловості, яку гетьман вважав передумовою для підвищення рівня життя українського суспільства. Окрім того, розвинута промисловість мала зняти напругу в селі, оскільки люди мали б можливість від'їжджати у місто [111, с. 287]. Особливо гетьман наголошує в

спогадах на відсутності хімічної, електричної, паперової та текстильної промисловості. Саме ці галузі, на його погляд, відігравали важливе значення та впливали на рівень життя українського суспільства. Проте особливих досягнень у розвитку промисловості гетьман не здобув. Про це довідуємося з мемуарів українського кооператора, політичного діяча і публіциста П. Христюка, який, посилаючись на офіційні дані, вказує в своїх мемуарах, що в травні 1918 р. було багато людей без роботи – в Києві таких налічувалося до 15 тис., у Катеринославі – 40 тис. Високим було безробіття також у Харкові, Миколаєві [126, с. 48–49].

Є. Чикаленко згадував, що гетьманський уряд «точнісінько так, як в січні Ц. Рада, не має ніякого війська, і набирає добровольців з студентів та гімназистів, а вся надія у нього на те, що німці не пустять Петлюри» [130, с. 210].

Одним из супротивників уряду гетьмана П. Скоропадського був анархіст, вихований на працях російських революціонерів Н.Махно. Влітку 1918 р. він організував повстанський загін під назвою Чорна гвардія, який відкрито воював з Гетьманатом та «виборним царем», як його називає мемуарист в своїх спогадах [94, с.123]. Основна мета повстанця – побороти буржуазно-капіталістичне суспільство Н. Махно вбачав в особі П. Скоропадського «ката, який ставить собі за завдання закінчити недовершену Центральною Радою страту над революцією в Україні» [94, с.124]. На думку Н. Махна, гетьманський уряд знущався над українськими селянами Запорозько-Приазовської місцевості, яких анархіст прагнув надихнути, щоб повалити Гетьманат – «німецький тыл», який, на думку мемуариста, мав перетворити Україну на частину Німеччини. За спогадами Н. Махна, селяни були фізично виснаженими, політично обмеженими в можливості висловлювати свої думки, бо знаходились у глибокому відчаї через погроми революційних комітетів, що проводились гетьманським урядом [94, с.190]. Як свідчить Н. Махно, в Україні було багато селищ, де половина населення перебувала у в'язниці, якими керували німецько- австрійські та гетьманські особливої комісії. Мемуарист зазначає, що більшість з селян, яких він вважав своїми однодумцями, була розстріляна, заарештована «німцями та гетьманцями»: «Ті ж, хто залишився в живих, були пограбовані, мало не щотижня піддавалися обшукам» [94, с.199]. За свідченнями Н. Махна, звичайні селяни не підтримували гетьманську владу, але боялися вголос про це говорити, тому що влада

відправляла в села шпигунів, які мали відшукувати зрадників. Саме такий випадок в с.Терновка описує в споминах Н. Махно, де його прийняли спочатку саме за гетьманського шпигуна, а потім навколо нього тут згуртувалась терновська молодь. Також мемуарист зазначає в споминах, що проти нього гетьманська влада вела антипропагандистську роботу, намагаючись звинуватити в зраді, переході на сторону москалів, які лише вводять простих людей в оману [94, с.228].

Український поет, історик і літературознавець М. Ірчан залишив спогади про Н. Махна та селян, які його підтримували. В 1919 р. він приїздив до штабу махновців з дослідницькою метою – подивитися, чим і як живуть ті люди, адже в газетах та часописах їх називали «страшними, безпощадними» [56, с.4]. Історик М. Ірчан дійшов висновку, що махновці – це не анархісти, вони воювали за Україну проти кадетів, німців та будь-кого, хто намагався встановити свою владу: «Армія Махнівців це переважно кіннота, піхода їхдить вся на качанках, забраних по економіях. Воюють партізанськими відділами. З полоненими не обходяться по звірськи. В боях махнівці відважні. За непослух або зраду на місці убивають» [56, с.17]. М. Ірчан відзначає, що армія Н. Махна складалася не лише з простих селян, у її склад також входили лікарі, вчителі, письменники. Самого Н. Махна історик описує невисокого чолов'ягу, одітого в простий синій однострій: «В кожному бою стоїть в першій лінії і став веде повстанців на ворога» [56, с.19].

Сотник І. Криловецький залишив спомин про Н. Махна, відзначивши, що він нападав на німців, на денікінців, на більшовиків та на потяги, що вивозили з України награване добро: «Все добро, відбите у німців, денікінців чи від большевиків, Махно роздавав селянам і намовляв їх виганяти всіх ворогів та їхніх прибічників з української землі» [74, с.222]. Мемуарист зазначає, що саме за це селяни та жителі хуторів дуже любили Н. Махна, називаючи його батьком та у всьому допомагаючи.

Більшовик А. Альошин в своїх споминах, які вже надрукували в «Літописі революції» українською мовою, мемуарист розповідає про останні дні Гетьманщини на Миколаївщині: «Жовтень, листопад та перші дні грудня 1918 року були тим часом, коли зростали надії й бадьорий дух у робітничо- селянських

масах з одного боку, та панічні настрої серед заможних кіл – з другого» [1, с.33]. Також він згадує про мітинги, які проводилися в робітничих колах в жовтні 1918 р., зазначаючи, з якими цілями ті організовувалися. За його словами, робітники намагалися встановити порядок для свого життя, тому що вони через гетьмана опинилися без роботи: «Хто ж допоміг робітникам. Лише смерть» [1, с.33]. Найкращим способом для встановлення такого порядку була організація самоохорони – «національної гвардії». За спогадами А. Альошіна, на ці військові утворення планували виділити велику кількість коштів, зарплатня добровольця самоохорони мала складати 500 крб., до того ж він міг жити в кесарні «на всьому готовому», лише умундирування мав купити самостійно. Проте робочий клас так і не взяв участі в перевороті, хоча і був готовий до боротьби, як пише мемуарист. Він звинуватив в цьому меншовиків, які були залякані збройною чужеземною силою [1, с.40].

Отже, аналіз мемуарної літератури показує, що період Гетьманату сучасниками оцінюється досить неоднозначно. Прибічники П. Скоропадського дають позитивні оцінки його діяльності та підкреслюють здобутки гетьмана, а критики гетьманського уряду та його очільники стверджують, що П. Скоропадський не був зацікавлений в розвитку України, як держави, не симпатизував українському національному рухові, підкреслюючи, що гетьман вважав себе людиною російської культури. Саме цей факт, на думку сучасників, загубив гетьмана та його уряд.

РОЗДІЛ III. ПОЛІТИЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ В МЕМУАРАХ СУЧАСНИКІВ (1918–1920 РР.)

3.1 Мемуаристи про політичне становище суспільства в добу Директорії

Період Директорії висвітлений в мемуарній літературі переважно військових і безпосередніх членів цього уряду. Хорунжий Армії УНР і чотар УГА І. Вислоцький згадує про початок Директорії, що 15-го листопада 1918 року приніс повстання проти гетьманської влади в українській державі за Українську Народну республіку: «Назовні підклад національний, внутрі ще суто соціальний – як знак того, приказано під жовто-блакитну кокарду з тризубом вложити кусок червоного сукна» [17, с.7]. Під час Директорії І. Вислоцький був призначений комендантом підстаршинської школи «Східньо-Галицької бригади», сформованої лише з галичан: «Сотня моя була прекрасна, третинна. Всі з довшим боєвим досвідом. Вся сотня однаково одягнена, в сталевих австрійських шеломах, добре озброєна, хлопці добірні» [18, с.9].

У мемуарах О. Мицюка «Доба Директорії УНР: спомини і роздуми» описано період створення та діяльності Української Директорії у 1918–1920 рр. О. Мицюк був одним з діячів української національної революції та мав можливість спостерігати за подіями зсередини. У своїх мемуарах він описує роль різних груп та організацій українського суспільства в підтримці та розвитку Директорії: «Спонукані однаковими почуттями та переконаннями, великим духом національної свідомості, створили ми крило, що назвали Українською Директорією» [97, с. 67].

Фінський політик Г. Гуммерус також розповідає в своїх спогадах про членів Директорії: «Одразу після зміни уряду була створена Директорія, до якої увійшли Винниченко, Петлюра, Швець і Андрієвський. Всі вони були прихильниками соціалізму, але разом з тим, переконаними націоналістами» [38, с.109]. Головним завданням Директорії, як згадує мемуарист, полягало в організації опору більшовикам за допомогою значний поступок селянам і робітникам: «Селян намагалися задовольнити аграрною реформою – набагато радикальнішою, ніж

реформа Скоропадського» [38, с.154]. Г. Гуммерус згадує, що великі маєтки підлягали конфіскації без компенсації їхнім володарям, а вся земля оголошувалася державною і мала бути поділена «між трудовим народом» максимум по 15 десятин на господарство.

Також Г. Гуммерус дає характеристику політиці Директорії. На його думку, було схоже, що новий уряд мав більшовицькі прагнення, тому що багато чого було схожого з Радянською Росією, наприклад – не дозволив буржуазії брати участь в парламенті [38, с.156]. Окрім того, мемуарист акцентує увагу на тому, що Директорія пішла на угоду з Радянською Росією, а в своїх офіційних зверненнях до інших держав висловлювала подяку: «за допомогу у звільненні України від німецького імперіалізму» [38, с.158]. Самостійно врегулювати стосунки з більшовиками Директорія не змогла, більшою мірою через те, що не мала дисциплінованої та боєздатної армії: «Покластися можна було лише на Галицьких стрільців, решта вояків була ненадійною» [38, с.170]. Журналіст І. Кедрин зазначає, що Січові Стрільці залишились вірними собі й українській державницькій ідеї, але «від голови Директорії починаючи українські кола почали відразу не тільки промовляти демагогічними фразами, але й робити найгіршу демагогію на велику мірку: граючи у дві дудки» [38, с.33].

Коли назріла загроза захоплення столиці більшовиками, Директорія організувала евакуацію державних установ до Вінниці. Небагаті мешканці Києва, як відзначає мемуарист, були спокійні: «Пролетарям навряд чи треба було боятися війська, яке билосся за їхню справу» [38, с.171]. Заможніші ж люди, як пише Г. Гуммерус, намагалися знайти спосіб виїхати з Києва, наприклад, пропонували гроші посольствам, щоб залишити місто з ними. Про прихід в Україну більшовиків він згадує, перебуваючи вже в Німеччині: «Гарний будинок було пограбовано. Вкрали дорогоцінні штори, повірізали з рам картини» [38, с.171].

Він також зазначає, що в народі ходили чутки про відсутність підтримки Директорії, про створені нею військові частини як «недисципліновані банди», що склалися переважно з селян [38, с.123]. Як згадує Г. Гуммерус, йому розповідали, що повсталі селяни чинили у Києві насильство – грабували, спалювали панські маєтки, вбивали панів. Також він розповідає про організовані

розбійні банди, які чинили хаос та насильство в інших місцевостях України, акцентуючи увагу на розбійниках, ватажком яких був Н. Махно: «для мирних жителів він був страхіттям» [38, с.126]. Згадує також мемуарист про полонених росіян, які почали повертатися до України з Німеччини та Австро-Угорщини, називаючи їх «нешасними жертвами війни». За його словами, у них не було грошей, вони були одягнені в лахміття, часто без взуття, йшли по дорогам пішки: «Оскільки влада нічого не робила для забезпечення їх харчуванням і житлом, багато їх вмирало від голоду, виснаження і заразних хвороб» [38, с.126].

Становище суспільства в період підготовки до створення Директорії практично не висвітлено в мемуарах. Представники різних політичних таборів лише зазначають в своїх споминах, що великою загрозою для своєї влади представники консервативного табору вважали селянські повстання. М. Ковалевський вказує, що селянське повстання охопило значні регіони і спрямовувалося насамперед проти тих, хто підтримував гетьмана, зокрема поміщиків, які змогли повернути собі дореволюційну власність [65, с. 493].

Учасник Зимового походу М. Битківський згадує, що з кінця 1919 р. стан української армії був дуже складним: «наступили морози, а козаки на позиціях через брак будь-якого вбрання в інтендатурі залишались роздягнені і босі, повне вичерпання рушничних і гарматних набоїв» [6, с.3]. За свідченнями мемуариста, все доводилося вимінювати за речі або за дорогу купівлю виключно у селян. Такий самий спогад залишив стрілець Р. Колтанюк: «кожний набій дорозчий золота, дорозчий усіх дорогоцінностей, а мало було цих набоїв, ледво по кільканадцять штук у кожного» [67, с.3].

Осавул, ад'ютант головного отамана Симона Петлюри О. Доценко навпаки зазначає, що сформувалася ціла Українська армія, «за якою стояли українське селянство, український пролетаріат і інтелігенція» [46, с. 15]. Мемуарист зазначає, що селяни були настільки активними, що почали створювати партизанські загони, щоб виловлювали добровольців А. Денікіна [46, с. 25]. Звичайне населення надавало значної підтримки армії, годувало, що дуже підбадьорювало стомлених старшин і козаків: «У війську і серед населення панував бадьорий настрій і відчувалася повна гармонія» [46, с. 29]. Мемуарист зазначає, що населення за власною ініціативою робило власну розвідку

на місцях, які були зайняті ворогом, і давало цінні відомості Штабові армії. До більшовиків, як зазначає О. Доценко, люди ставилися негативно, характеризуючи їх як ворогів державності України. Кожна звичайна людина мала в домі зброю, щоб мати змогу в будь-який момент дати відсіч ворогу. Мемуарист розповідає, що у війську також були й священники, всі розмовляли українською мовою, що сприяло єднанню людей: «У війську вже не було ані зрадників, ані втікачів, хоч деякі вояки і проходили коло своїх хат» [46, с. 48]. Про самого ж А. Денікіна та його збройні формування згадує у споминах військовий УГА М. Дольницький. Він зазначає, що А. Денікін був «оборонцем вищої, багатой кляси» [42, с. 6]. Мемуарист зазначає, які саме верстви суспільства він має на увазі, коли говорить про «багатий клас»: «скацапшене духовенство, всякі чиновніки старого режіму, в кінці частина селянства, яке збагатівши війною і ціною революції бажає собі твердої влади, щоб забезпечити собі набуте майно» [42, с. 6]. Також М. Дольницький відзначив, що на стороні УГА воювала горстка інтелігенції, частина несвідомої маси селян, «яка боїться, щоби Денікін землі не відобрав для панів» [42, с. 6]. Такий склад прибічників УГА мемуарист вважав ненадійним, тому й слабким, порівнюючи зі складом армії А. Денікіна. В мемуарах В. Іваниса «Стежками життя: спогади» Автор висловлює своє розчарування в поведінці Денікіна та білих офіцерів, які віддали перевагу співпраці з німцями замість продовження боротьби проти більшовиків [51; 52; 53; 54].

В. Винниченко зазначає в мемуарах, що основою Директорії та її армії мало бути виключно політично свідомі робітники і селяни [14, с. 185–186]. Розуміючи, що більшість селянства є політично активними лише тоді, коли йдеться про вирішення місцевих проблем, В. Винниченко закликав не відкидати у політичній боротьбі інтереси пролетаріату як українського, так і неукраїнського.

Отже, мемуарні свідчення показують, що гасла уряду Директорії були зорієнтовані, передусім на селянство, і його метою стало «перетягування» на свій бік тих селянських отаманів, які раніше підтримали більшовиків, а потім розчарувалися в радянській владі.

Голова «Комітету поступових партій» Полтави В. Андрієвський, описуючи перебіг повстання на Полтавщині, зазначає, що на початку виступу Директорії до

універсалу С. Петлюри прислухалися багато селянських ватажків, які відчували свою боротьбу не містечковою, а загальнодержавною. Однак згодом через відсутність єдиного виробленого плану, селяни відійшли від загальних соціальних гасел революції [2, с. 166].

Мемуари О. Лазорського «З повстанського руху на Полтавщині» та «Літопис революції» були опубліковані у Харкові в 1930 р. [80]. Автор був учасником повстанського руху на Полтавщині у 1918–1920 рр., тому його мемуари є важливим джерелом для вивчення історії України в цей період. У своїх мемуарах Лазорський описує соціальне становище українського суспільства, зокрема, селянства, під час повстанського руху на Полтавщині. Він зазначає, що селяни були головною силою руху, адже вони найбільше страждали від тоталітарної політики більшовиків та агресії військ Денікіна. Автор акцентує увагу на тому, що повстанський рух на Полтавщині був національно-визвольним, оскільки його учасники боролися за незалежність та самовизначення українського народу. О. Лазорський зазначає, що відразу після Лютневої революції 1917 р. українці почали виступати проти центральної влади, яка не визнавала їхніх прав. У своїх мемуарах він звертає увагу на те, що українське суспільство в цей період було роздроблене і недостатньо організоване. Він відзначає, що українці були розбиті на різні політичні та соціальні групи, що ускладнювало боротьбу за незалежність. Також О. Лазорський зазначає, що на Полтавщині повстанський рух був дуже організованим і дисциплінованим, а учасники мали чіткі цілі та стратегії. Він описує тактику повстанців, зокрема, герильні бої, саботаж, блокування залізничних та дорожніх сполучень. Лазорський також згадує про спроби влади придушити повстання, зокрема, про проведення «червоної» терористичної кампанії проти повстанців.

В. Винниченко згадує, що прагнув здобути широкомасштабного залучення до влади робітників великих промислових міст, тому що вважав їх верствою, що найменше наділена увагою з боку української влади. Це можна було зробити, реалізувавши проект упровадження «трудова рад», тобто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Він пропонував не диктатуру «всього трудового люду» [13, с. 141], а велика буржуазія, «класи

паразитичні, експлуататорські» цього права позбавлялися [14, с. 142]. Зі спогадів М.Терещенка дізнаємося, що після приходу більшовиків в Київ, «місто ще глибше поринуло в атмосферу дикості й варварства, яка панувала в цьому регіоні» [119, с.201].

Становище суспільства та його участь у державотворчій діяльності Директорії відображається в «Декларації Директорії Української Народної Республіки», яка була видана 26 грудня 1918 р. Цей документ був прототипом конституції, за якою врегульовувалося все внутрішнє життя країни. Деякі мемуаристи наводять уривки цього документу в своїх споминах, проте детальний аналіз зробив В.Винниченко у «Відродженні нації» [14]. В. Винниченко згадує у щоденнику, що основна частина «вождів» УНР ставилася до робітників відкрито вороже, вважаючи їх не українцями [13, с. 163]. І. Мазепа згадує в мемуарах, що після прийняття Декларації Директорії Української Народної Республіки в середовищі українських партій відбулося значне пожвавлення. Простим людям подобалася економічна та соціальна програма, яка пропонувалася [90, с. 118]. Також автор зазначає, що схвально до документу поставилися і селяни в губерніях, адже вони так отримали можливість перерозподілити землі, що до цього належали поміщикам. У життя впроваджувалися соціалістичні ідеї, прибічниками яких були більшість членів Директорії і особливо її голова В. Винниченко.

Мемуари містять інформацію про стан армії. М. Чеботарів, боровся з «отаманщиною», і про це він написав в своїх мемуарах. За його словами, більшість повстанських ватажків «були звичайні авантюристи і тому утруднювали боротьбу й шкодили нашій справі» [129, с. 31]. Д. Донцов у щоденнику відзначив, що не вірить у національну свідомість широких народних мас на той період діяльності Директорії [43, с. 31]. Сумний настрій прослідковується і в щоденнику Є. Чикаленка, який січні 1919 р. зробив такий запис: «горе в тім, що Винниченко, як спеціаліст по втіканню, втече собі, а українську інтелігенцію більшовики перестріляють» [43, с. 243]. Військовий А. Богдан згадує, що з осені 1919 р. перебував у складі більшовицького війська, куди він потрапив в результаті набору чоловіків до армії в селі Ольшане на Чернігівщині. Він розповідає про те, як ставилися до всіх бійців, які мали

українське походження: «їжі зовсім не давали, ми рятувались, як могли, і користувались тим, щоб взяли з собою із дому в торбу» [8, с. 10].

Після від'їзду уряду Директорії з Вінниці 6 березня 1919 р. почалася нова політична доба в історії досліджуваного періоду. Уряд очолив Б. Мартос. Як зазначає в своїх спогадах П. Христюк, він складався переважно з лівих та займався втіленням у життя Акту соборності 22 січня 1919 р. [124, с. 120–122]. За ним необхідно було провести земельну реформу, відновити повноцінну роботу підприємств, щоб всі робітники були працевлаштовані. Також втілювалася в життя ідея трудових мас, адже Б. Мартосу необхідно було боротися з впливовістю більшовиків. Як зазначає в своїх мемуарах Є. Коновалець, уряд знову мав селянську соціальну базу, в яку треба було «перетягнути» селянських отаманів, що підтримували більшовиків, але розчарувалися в них та їхній ідеології [68, с. 314]. Всі ці обставини, як пише П. Христюк в своїх споминах, посилили розкол між соціалістами та самостійниками, політиками УНР, які відповідно підтримували «ліву» в політиці, та ЗУНР, які підтримували «праву» лінію орієнтації в політиці Української держави [126, с. 140–141]. Однак фактичного розриву стосунків між лівими та правими українцями не відбулося, тому що склалися несприятливі зовнішні умови. Українцям необхідно було об'єднатися для того, щоб чинити опір більшовицьким та польським військам. Нова хвиля руху опору галичан до УНР почалася, коли Є.Петрушевича призначили диктатором, але і вона, як згадує у споминах М. Омелянович-Павленко, завершилася об'єднанням українців для боротьби з більшовиками [100, с. 183–188]. Про об'єднання обох армій та перехід Галицької армії за Збруч оцінив В. Винниченко у своєму щоденнику, назвавши галицьких політиків «боягузами» та зрадниками свого народу. Також В.Винниченко засуджує «буржуазні» прагнення галицьких політиків, адже вбачав правильним опертися у своїх прагненнях на селянські маси, а не тільки на власну армію [13, с. 402–404].

Мемуаристи згадують про становище суспільства в під час завершення доби існування Директорії. Український громадський та політичний діяч Є. Яворовський згадує, що почалася епідемія тифу серед військових, тому армія була повністю небоєздатною. Він зазначає, що керівництво Галицької армії було вимушене підписати сепаратну угоду з білогвардійцями, щоб спасти солдатів

[134].

Священик УГКЦ, вояк Червоно-Галицької Української армії С. Венгринович у споминах згадує про більшовиків: «Регулярного війська тут не було...без старшин, без карності, без власної кухні. Ходять по хатах, кажуть собі варити – пекти, що тільки захочуть» [12, с.16].

На сторінках мемуарів К. Купчанка про Армію групи генерала Кравса у наступі на Київ в серпні 1919 року можна знайти багато цікавих деталей про те, як українське суспільство реагувало на цю подію [76]. У мемуарах описано, як група генерала Кравса, складена з українських добровольців, спробувала захопити Київ, щоб повернути контроль над містом владі Української Народної Республіки. Однак їхня спроба була неуспішною, і вони були змушені відступити. У мемуарах згадується про те, як українське суспільство сприймало цю подію. Зокрема, автор зазначає, що серед населення Києва панував страх і нервозність, але багато людей все ж залишилися в місті і навіть намагалися допомогти українським військовим у захисті міста. У мемуарах описується, як українське суспільство оцінювало дії групи генерала Кравса. Деякі люди вважали їх героями, які намагалися повернути контроль над містом українській владі, а інші вбачали у їхніх діях загрозу стабільності міста та країни.

У мемуарах Г. Лапчинського описуються події, які мали місце у столиці України на початку 1918 р. О. Лапчинський, який був учасником руху за українську незалежність, зазначає, що у цей період українське суспільство перебувало в стані розколу і недостатньої організації [81; 82; 83]. Він підкреслює, що багато українців не мали ясної уяви про те, які саме цілі потрібно ставити перед українською революцією та як їх досягти. У своїх мемуарах Лапчинський також описує, як різні групи українців змагалися між собою за владу в Києві, що створювало складні умови для розвитку української державності. Автор зазначає, що були різні українські політичні сили, які представляли різні інтереси і часто не могли домовитися між собою. О. Лапчинський також описує боротьбу за Київ між українськими та більшовицькими силами, яка призвела до того, що столиця України була захоплена більшовиками. Він зазначає, що ця перемога була не тільки наслідком організації та вміння більшовиків, але й результатом того, що українське суспільство було роздроблене та не могло

забезпечити єдність в боротьбі проти загрози. Про це ж зазначає у своїх мемуарах С. Левченко, військовий 8-го Катеринославського корпусу [85]. У своїх мемуарах Левченко також звертає увагу на те, що українське суспільство в цей період було дуже роз'єднаним. Він описує конфлікти між різними політичними силами та показує, як це спричиняло проблеми в країні. Левченко також згадує про те, що націоналізм та ідеї незалежності були дуже поширені серед українського народу. А. Марущенко-Богданівський, який був учасником визвольних змагань українського народу на початку ХХ ст., у своїх мемуарах «Штурм Арсеналу» описує події лютого 1918 р. в Києві, коли українські націоналісти виконали успішний напад на арсенал і змусили німецьких окупантів визнати українську державність. Автор також висловлює своє занепокоєння тим, що українське суспільство було розділено на багато політичних течій, що може загрожувати майбутньому української держави [93].

Мемуари Ю. Липи були опубліковані в збірнику «Матеріали до історії Війська Українського» у 1935 р. Автор розповідає про події, які відбулися в Одесі під час українського повстання 1919 р. [86]. Він описує, як українські війська під командуванням Січових Стрільців змагалися з російською та білогвардійською армією, які намагалися повернути контроль над містом. Ю. Липа детально описує роль, яку грали українські війська у захисті Одеси від зовнішніх загроз. Він зазначає, що українські війська були дуже дисципліновані та мали високий рівень бойової підготовки. Він також звертає увагу на те, що націоналізм та ідеї незалежності були дуже поширені серед українського народу, і це допомогло військам змобілізуватися та боротися за свої права та свободу.

На сторінках мемуарів М. Лисого знаходимо спогади про одну незаписану подію, що сталася у квітні 1918 р. в місті Кременчук на Полтавщині [87]. Як пише автор, в той час в Кременчуці була дуже напружена ситуація. Місто було під контролем більшовиків, але в селах навколо міста діяли повстанці на чолі з гетьманськими військами. Одного разу до міста прибув гетьманський загін під командуванням Омеляна Коваленка. Загін складався зі стоїв, які мали прикривати головну силу. Головна сила, у складі якої був і сам Коваленко, мала намір відвоювати місто від більшовиків. Проте ситуація складалася не дуже сприятливо для гетьманських військ. Вони опинилися під вогнем більшовицьких загонів, а

тому мали великі втрати. Коваленко вирішив відкатитися і почав відступати до сіл навколо міста. У цей час до Коваленка підійшов місцевий кріпак, який запропонував допомогу у відвойовуванні міста. Він заявив, що знає таємний вхід до міста, який можна використати для вторгнення у місто. Коваленко погодився на пропозицію кріпака і разом зі своїми військами пішов за ним. Коли вони прийшли до міста, кріпак відкрив їм таємний вхід і вони зуміли вторгнутися у місто з несподіванки. Більшовики не змогли відбити атаку гетьманських військ і відступили. Кременчук було визволено, і ця перемога стала однією з найбільших перемог гетьманських військ у Полтавській області. Ця історія демонструє значення різних форм співпраці та взаємодії між різними групами в боротьбі за владу та визволення нації. У цьому випадку, співпраця між гетьманськими військами та місцевим кріпаком дала можливість досягнути успіху в війні з більшовиками.

Отже, становище суспільства в добу Директорії є найменш висвітленою проблемою в мемуарній літературі. Більшість авторів спогадів подають або переказують документи, які підписувалися в цей час, та майже не надають власних оцінок. Сучасники не однозначні в описі проведення соціальних реформ, проте всі зазначають, що для даного періоду характерне загальнонаціональне піднесення. Загалом, за мемуарами учасників революційних подій в добу Директорії важко відтворити становище суспільства, тому що автори більше розповідають про перебіг військових подій та переказують пункти офіційних документів.

3.2 Українське суспільство у час ЗУНР у мемуарах сучасників

Становище суспільства у західноукраїнських землях у революційну добу описується в мемуарах політичних діячів Галичини та військових. Л. Цегельський пише про те, хто був основною соціальною базою зворушень в Галичині, та відколи можна починати відлік революційних подій на цій території. На його думку, початком українського визвольного руху в Галичині є 1 листопада 1918 р., коли українські військовики захопили владу у Львові [128, с. 15]. Подібні настрої знаходимо в спогадах вояка УСС, делегата

Української Національної Ради ЗУНР (від УСДП) В. Бірчака. Він розповідає, як 2 листопада 1918 р. стрільці зайняли Дрогобич і стали вести війну з Бориславом. В Дрогобичі, за його згадками, організувалася «так звана дрогобицька міліція» [8, с.2]. В неї входили вояки австрійської армії, які не вступили до українського війська, а замість цього організували свій відділ. Зі спогадів стає зрозумілим, що між стрільцями та цими «міліціантами» не було домовленості – кожне угруповання прагнуло за своїм сценарієм проводити війну з Бориславом.

М. Лозинський згадує, що соціальною базою революційних рухів на західноукраїнських землях було українське студентство. За його словами, студентська молодь відразу взяла курс на створення соборної української держави, адже переважна частина учасників з рядів студентства – це підготовлені активісти, які проходили ідейну підготовку в українських просвітницьких та військово-спортивних організаціях «Січ» і «Сокіл» [88, с. 13]. Наступна верства, яка також проявляла активність у революційних зворушеннях, це січові стрільці, які були, за спогадами сучасників, найбільш свідомими серед іншого суспільного загалу Галичини. Ось як про це згадує у своїх мемуарах студент Львівського університету Р. Дашкевич, був одним із організаторів січово-стрілецького руху в Східній Галичині: «Загал українського народу аж до моменту вибуху світової війни ставився до військового діла майже байдуже. Тому-то Пілсудський вивів у 1914 р. в поле першу легіонову бригаду, яка мала всі роди зброї, включно з артилерією, а українські січові стрільці – заледве два курені піхоти» [39, с. 304].

Безпосередньо стрільці публікували свої спогади на сторінках журналу «Український Скиталець», який було засновано після проголошення ЗУНР і утворення Галицької армії. О. Фуртес зазначає, що це видання було сприйнято стрільцями з великим ентузіазмом, тому що свідчило про початок значної воєнно-історичної роботи. Зміст цього видання складали переважно мемуари, які надсилали колишні вояки УГА. Серед матеріалів «Українського Скитальця», які реконструюють організацію і бойові дії окремих формацій Галицької армії, були також спогади М. Ілащука «III курінь 8-ї бригади в наступі на Київ» [55]. Мемуарист описує наступ на Київ куріню, в якому він відбував військову службу, борячись «проти ляхів», а також розповідає про настрої, які були у військових в

той момент. За його словами, процес переходу через Збруч був болючим для стрілецтва через різні причини, але основна крилася «не в дуже прихильному прийнятті братів-селян на лівому березі Збруча»: «Наш стрілець – думав переходячи Збруч – знайти там розраду, зрозуміння терпінь і теплий куток на відпочинок, а знайшов непривітний холод» [55, с. 15]. За спогадами М. Ілащука, багато хто зі стрільців такого ставлення та виснаження бойовими діями не витримували й «утікали, куди очі несуть». Не дивлячись, на чисельне дезертирство, в курені все ж таки залишались справжні патріоти, яких надихали власним прикладом та натхненними «висказами» підстаршини. Дійшовши до Поділля, як згадує М. Ілашук, настрої в курені змінилися на краще, адже тут стрільців вже називали не австрійськими москалями, а українськими галичанами, які здобули Проскуров. Саме підтримка населення відігравала важливу роль у піднятті бойового духу стрільців: «Щирість і підтримка тих, для котрих боевик-жовнір несе свій труд і життя, здобувають його цілого. За таких людей не жаль і головою наложити» [55, с. 16].

Р. Дашкевич був головою воєнізованого товариства «Січові стрільці–II», в склад якого входили робітники [40, с. 308]. В ньому був сформований жіночий підрозділ, яким керувала дружина Р. Дашкевича – О. Степанів. За її спогадами, й складі цього підрозділу нараховувалося 33 жінки [118, с. 45].

Представник австрійської правлячої династії Габсбургів – Вільгельм, який увійшов в історію під українським псевдонімом Василь Вишиваний, зазначає у своїх спогадах, що українським військовим Галичини був притаманний високий патріотичний дух, проте його максимально приховували, адже уряд ставився до українців, як до політично підозрілих осіб. С. Шухевич також пише в мемуарах про високий ідейний рівень січовиків, який був спричинений, на його думку, самою війною [133, с. 242].

Окрім студентів та військових, питання захисту українських інтересів цікавило також і політиків, які мали його вирішувати. В Союзі Визволення України брали участь представники різних соціальних верств. Ці дві групи мали своє бачення майбутнього України. Політичні емігранти зі Східної України хотіли створити автономне «королівства Галичини і Володимирії» у складі Австрійської монархії, а СВУ головний акцент робив на наданні незалежності тим українським землям,

яких відвоює у Росії німецька та австрійська армії.

На основі цього можемо зробити висновок, що українське суспільство було розділеним ідеологічними поглядами щодо майбутнього України. Це ще сильніше ускладнювало і без того важку ситуацію, в якій опинилися галичани після завершення Першої світової війни. Галичанам, за свідченнями Д.Дорошенка, допомагала українська легальна організація «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій» [45, с. 52– 60]. Про роботу цієї організації також зазначав у спогадах М.Грушевський [34, с. 113– 114]. М.Ковалевський писав про конструктивний вплив національної свідомості галичан на наддніпрянських українців. Галичани засвідчили «відданість Україні, старалися нам допомагати і трималися надзвичайно здисципліновано, виявляючи великий організаційний хист» [65, с. 192]. О. Степанів згадувала, що галичани, знаходячись в таких скрутних обставинах все одно відстоювали власну національну ідентичність [118]. Військово-полонена та водночас представниця Українського педагогічного товариства у Львові К.Малицька у своїх споминах писала, як вороже ставилися в таборах до українців проросійськи налаштовані чехи. Саму К.Малицьку ув'язнили через те, що вона була членом терористичної партії, що наче готувала замах на генерал-губернатора Г. Бобринського [117, с. 7–8].

Отже, на початку революційних подій українське суспільство в Галичині було поділено між двох вогнів і змушені були поповнювати лави армій ворогуючих династій – Габсбургів і Романових. Але це не заважало галицьким українцям продовжувати боротьбу за збереження національної самоідентичності та державності. Важливим заходом, проведеним УПР напочатку 1918 р., стала нарада 25 березня, предметом якої було вирішення питання щодо організації національних сил. Вона показала розбіжність у поглядах різних соціальних прошарках Галичини на майбутнє українських земель. М. Кучабський пише у своїх спогадах, що молодь та військові, особливо Січові стрільці, виступали передусім за незалежну соборну Україну, то парламентарії та партійці до останнього трималися федералістської позиції щодо майбутнього устрою Австрійської імперії [78, с. 28–29]. Отже, можна стверджувати про те, що на середину жовтня 1918 р. більша частина українського суспільства Галичини,

особливо його політично активні прошарки, були готові до радикальних змін, прагнули продовжувати боротьбу за українську державність на всіх рівнях. Найбільш національно свідому частину українських військових склали січовики.

Важлива для українського суспільства подія сталася 16 жовтня 1918 р. В цей день імператор Карл I Габсбург опублікував свій маніфест, яким проголошувалося, як зазначає у спогадах К.Левицький, що кожне «плем'я» в країні створити свій власний державницький організм [84, с. 109]. Всі народи, в тому числі і українці, мали увійти до складу нової, перебудованої Австрії на засадах утворення власних національних рад, які мали займатися справами свого народу. По факту цей маніфест, як зазначає в мемуарах М.Лозинський, практично повністю ігнорував інтереси українців не лише Галичини, а й тих регіонів, що до неї не належали, передусім Холмщини, Підляшшя та Закарпаття [88, с. 28].

19 жовтня 1918 р, враховуючи все вищезгадане, був проведений Всенародний конгрес Східної Галичини, який перетворився на вирішальну політичну подію цієї доби. К. Левицький, Л. Цегельський, М. Лозинський згадують, що на цьому конгресі були присутні практично всі представники української політичної верхівки, а головуєчим був голова УПР Є. Петрушевич, однак цей конгрес став лише спробою проголошення незалежності всіх західноукраїнських земель, цього не сталося, і конгрес було закрито [84, с. 31]. Проте знову частина українських партій не залишилася в стороні та зібралася на нову нараду, як згадує О. Кузьма, щоб обговорити питання соборності українських земель [75, с. 109]. Отже, можемо зробити висновок, що на початку революційних подій українське суспільство знаходилося в процесі консолідації нації.

Докорінно змінив політичну свідомість великої кількості українців перехід влади до українців у Львові, який увійшов в історію під назвою «Листопадовий зрив», що стався 1 листопада 1918 р. З нього, як зазначають мемуаристи, розпочалася практична, а не декларативна боротьба за незалежність Західної України. Більшість українців відчули себе справжніми українцями. В перевороті, за офіційними даними, на які й спираються більшість мемуаристів, брало участь 1500 українських військових – практично весь український

військовий контингент у місті. Зрозуміло, що такий ключовій історичній момент знайшов широке відображення у спогадах сучасників.

Наприклад, К. Левицький згадує, що для більшості жителів переворот 1 листопада 1918 р. пройшов зовсім непомітно: «мешканці лягли спати в Австрії, а прокинулися в Україні». Символом нового порядку став жовто-синій прапор над міською ратушею [84, с. 136]. Мемуаристи згадують про активність цивільного населення під час цих подій. Вони зазначають, що люди перших годин розпочали роботу з улаштування всіх правових процедур отримання влади. На вулицях розвішувалася «Відозва до населення міста Львова», в якій оголошувалося про створення Української держави на українських землях Австро-Угорської монархії. Цей документ включений в мемуари практично усіх авторів. Зокрема, проголошувалася громадянська рівність усіх незалежно від народності та віросповідання, оговорено право національних меншин: німців, євреїв, поляків, всім воїнам-українцям наказувалося перейти в підпорядкування Українській національній раді.

О. Кузьма розповідає про події, які він переживав під час Листопадової революції 1918 р. у Львові [75]. Книга містить детальний опис того, як українське суспільство ставилося до революції, що відбувалося в місті, та як воно реагувало на події: «Вся Львівська Україна прокинулася від ще не пройденого жаху першого світового війни, яка забрала зі собою до могил, більше як десять мільйонів громадян Росії, Австрії, Франції, Німеччини, Італії та інших країн. Болісне, нещадне, криваве, кріпосницьке життя не давало надії на краще майбутнє» [75, с.8]. У своїх мемуарах автор описує настрої українців у Львові перед Листопадовою революцією та їхню реакцію на неї: «Місто було напружене. Панувала незвичайна тривога. Українські ідеї запалювалися народом. І хоча була велика небезпека, що місто може стати ареною для кровопролиття, з кожним днем ставало все більш зрозуміло, що українці не мають іншого виходу, як піднятися проти опіки Польщі» [75, с.45]. Він також детально розповідає про події, які відбувалися в місті в той час, зокрема про бої та переговори між українськими та польськими військами: «Життя міста змінилося. Воно стало більш нервовим, напруженим, злобним. Були взяті в заручники, заборонені на зустрічі, вже не було безпечно розмовляти з кимось на вулиці» [75, с.287]. Крім

того, автор описує життя українців в місті під час революції, їхні страхи та надії. У своїх мемуарах «Як ми разоружили вояків в казармі 19 пп. у Львові під час Листопадового Зриву», В. Михайлів описує свою участь у подіях, які відбувалися у Львові в листопаді 1918 р. В. Михайлів описує роль громадських організацій та активістів у підготовці та проведенні Листопадового Зриву, який сприяв встановленню української влади у Львові та інших містах Західної України. Він підкреслює важливість співпраці між різними групами та організаціями в боротьбі за незалежність України [96].

У листопаді 1918 р. Українська національна рада розпочала створювати власний управлінський апарат. Л. Цегельський згадує, що реальним інститутом влади була львівська делегатура Української національної ради, яке складалося лише з незначної групи людей, змушених в тих умовах перейняти на себе всю повноту влади [128, с. 63]. За спогадами Л. Цегельського, склад Тимчасового державного секретаріату був недосконалим, тому що формувався фактично з тих людей, які на той момент перебували у Львові та були некомпетентними. Також автор зазначає, що членів секретаріату хвилювало питання майбутніх стосунків із Наддніпрянською Україною, від якої чекали допомоги проти Польщі.

У своїх мемуарах В. Зелінський описує свої переживання під час переїзду з Києва до Львова в 1920 р., коли було відбуто евакуацію українських націоналістів та інтелектуалів з міста перед наближенням більшовиків [50]. Він розповідає про свої зустрічі з колегами та знайомими, які також готувалися до евакуації, і про стан еміграції в той час. Важливою темою, яку він згадує, є дискусія між українськими і польськими інтелектуалами про національну ідентичність та майбутнє України. Зокрема, він згадує про своє спілкування з польським письменником Юзефом Чапським, який вважав, що Україна повинна бути частиною Польщі, і про свої зустрічі з українськими націоналістами, які відстоювали ідею незалежної України. Також автор описує стан моралі серед евакуйованих і про свої спроби підтримувати дух національного співчуття і братерства серед українців. Він зазначає, що, незважаючи на страх і невизначеність майбутнього, була велика єдність серед евакуйованих українців і велике бажання боротися за свою національну ідентичність та незалежність.

В. Винниченко згадує про це в щоденнику, вказуючи, що соціал-демократи та

трудоий люд були за союз з революційною Україною, а дрібнобуржуазні націонал-демократи – проти [13, с. 397–398]. Відсутність боєздатної армії, важкого озброєння, амуніції та грошей робило неможливим не лише відбиття Львова, а й саме існування держави в східній Галичині. Як зазначає у своїх спогадах Л. Цегельський, навіть без голосних заяв потреба у допомозі з Києва була необхідною [128, с. 74-75].

Мемуарні свідчення М. Соневицького розповідають про перебіг подій у Чорткові [116, с. 394-396], Ю. Рабія – у Камінці Струміловій [107, с. 311–321], Л. Рубінгера – у Золочеві [108, с. 306–309] та інші. Все це засвідчує високий державницький дух галицьких українців, які самостійно спромоглися сформували державний апарат. Мемуаристи, описуючи стан та настрої українських військових, вказують на той факт, що вони, незважаючи на свій патріотизм, програли передусім завдяки «сільській психіці», що полягала не лише у нерозумінні міста, а й у певній неприязні до нього. М. Омелянович-Павленко зазначає у спогадах, що важливою проблемою, з якою зіткнулися галицькі урядовці у ході створення власної армії, стала практична відсутність офіцерів вищого рангу, здатних не лише керувати окремими підрозділами, а й планувати стратегічні операції та здійснювати комплексне командування збройними силами [100, с. 116]. Р. Купчинський згадує, що більшість січовиків сприймали місто, як вороже оточення, якийсь чужорідний елемент [77, с. 50].

Також мемуаристи зазначають, що формування армії мало стихійний характер. Л.Цегельський згадує, що до приїзду з Наддніпрянщини генерала М. Омеляновича-Павленко українське військо практично було неконтрольованим [100, с. 115]. Також він зазначає про неоднорідність особового складу українських підрозділів, більшу частину яких становили колишні військові: українці зі складу австро-угорської армії, добровольці з різних повітів регіону; січові стрільці – фактична еліта тогочасної армії з високим рівнем боєздатності та патріотичного духу. Однак, перетворити ці різномасті підрозділи в реально керовану та боєздатну армію виявилось не під силу Секретаріату військових справ. Через це одним із важливих завдань, що покладалось на делегацію ЗУНР стало забезпечення прибуття в Галичину військових спеціалістів із Наддніпрянщини.

Активізація державного життя та остаточна розбудова української державності відбулася, за спогадами мемуаристів, після повернення Є. Петрушевича, який в 3 січня 1919 р. утворив Національну раду, першою постановою якої була постанова про об'єднання з УНР. 22 січня 1919 р. був підписаний Акт соборності УНР та ЗУНР. Власну думку щодо цього акту та його наслідків висловлює у своїх спогадах генерал М. Омелянович-Павленко. Він відзначає, що у суспільстві звістку про цю подію сприйняли з радістю [102, с. 132]. Є. Коновалець в спогадах зазначав, цей документ мав остаточно здолати непорозуміння між галичанами та жителями великої України, об'єднати їх з єдиною метою – захист власної держави [68, с. 332]. В. Кучабський відзначає, що найбільшу радість продемонстрували саме січовики, серед яких ідея об'єднання була найпопулярнішою [79, с. 177].

Отже, мемуари лідерів та опонентів ЗУНР містять чимало інформації про становище українського суспільства на Галичині в перші кроки становлення державності у листопаді 1918 р. Свідчення авторів дозволяють побачити досить розгорнуту картину боротьби за державність у Східній Галичині. Її особливістю, на чому загострюють свою увагу більшість мемуаристів, стала спроба збудувати власну державу не на соціальних, а на національних принципах, зі збереженням стабільності та недопущення революційних вибухів. Аналіз використаних спогадів дозволив нам об'єктивно висвітлити ряд важливих питань становища суспільства в ЗУНР в період 1917–1921 рр. саме через призму історико-мемуарної літератури.

Таким чином, мемуари сучасників доби 1917–1921 рр. є важливим джерелом для вивчення політичних інститутів суспільства Української революції. Оскільки цей період був дуже складним і неоднозначним, інформація, що міститься у мемуарах, може бути важливою для розуміння політичного життя того часу. У мемуарах міститься інформація про різні політичні партії, групи та організації, їхні ідеї, цілі та стратегії. Автори мемуарів можуть бути учасниками цих партій, груп та організацій, або ж спостерігачами зі сторони, що дозволяє отримати різні ретроспективи на ту саму подію.

Також мемуари містять описи політичних інститутів суспільства, таких як

урядові та місцеві органи влади, суди, політичні партії та організації громадянського суспільства. Крім того, мемуари містять інформацію про важливі революційні події, бойові дії, перемоги та поразки, а також про різні політичні та соціальні тенденції, які відбувалися в той час. Це дозволяє зрозуміти, які фактори впливали на формування політичних інститутів суспільства та як вони розвивалися з часом.

3.3 Мемуаристи про економічне становище в умовах революції

Економічне становище українського суспільства – одна з найпопулярніших тем, висвітлених у мемуарах сучасників Української революції. За свідченнями більшості їхніх авторів, велика кількість людей революційної доби ставила собі за мету, передусім, вижити. Нестабільна воєнно-політична ситуація негативно впливала на якість життя, адже у влади не було можливості забезпечувати населення продуктами харчування, паливом, організовувати ефективну роботу комунального господарства, розвивати гуманітарну сферу. Білшовики та білогвардійці проводили чимало каральних акцій до містян. Загалом, протягом революції українське суспільство зіткнулося з чималим обсягом проблем, про які писали учасники та сучасники тих подій.

«Рік на Великій Україні» – це мемуари, написані українським письменником і громадським діячем О. Назаруком. Автор зафіксував враження про події на теренах України у 1918 р. Він зазначає, що війна помітно позначилася на житті звичайних людей, особливо на становищі селян і робітників. Економічна політика Української Центральної Ради, на його погляд, мала на меті створити сприятливі умови для розвитку економіки та соціальної сфери, але військові дії посилювали нищення народного господарства. На території України бракувало продовольства та необхідних матеріалів для розвитку промисловості. Багато людей були безробітними, а переважна більшість зарплатню отримувала у формі продуктів і послуг. О. Назарук згадує про реформи задля боротьби з корупцією та вирішення соціальних проблем населення. Водночас, коли влада боролася зі своїми внутрішніми проблемами, ззовні навалилися нові загрози – інтервенція та агресія з боку інших країн, які не бажали бачити Україну незалежною державою [99].

З мемуарів Л. Цегельського дізнаємося, що в західноукраїнських землях складною виявилася проблема налагодження зв'язку – телефонного та телеграфного. Причини цього автор мемуарів називає чітко – відразу після падіння австрійської влади місцеві селяни поспилували стовпи та розікрали дроти. Не вистачало кваліфікованих кадрів для роботи пошти, телефона та телеграфа, адже до цього більшість із них займали поляки та євреї, які не бажали співпрацювати з новою українською владою. З метою виправлення ситуації організовано спеціальні курси для українських дівчат, випускниці яких до кінця 1918 р. зайняли більшість вакансій [128, с. 168].

Ще складнішою, за спогадами Л. Цегельського, була ситуація на залізницях, де окрім кадрового питання, існувала проблема з вугіллям, якого в Східній Галичині не було, а завозити його з Донбасу не дозволяла революційна анархія. Тому в місцевих майстернях вперше у Європі почали переобладнувати локомотиви на опалювання їх нафтою. Про саботаж польських залізничників у Галичині писав у спогадах і представник дипломатичної місії УНР в Угорщині М. Галаган [22, с. 410]. Про складну ситуацію із залізницями в 1917 р. згадує військовий А. Богдан, якому довелося їхати з фронту з Чернівець-Буковина до його села Ольшане на Чернігівщині: «паротяг опалювали дровами, а керували машиною вояки, бо цивільна обслуга залишила працю і пішла у невідоме». Через слабке опалення потяг не міг виїхати на височину, через що всім пасажирам доводилося виходити з вагону та «попихати його як хто міг» [8, с.9].

Г. Гуммерус розповідає про складну ситуацію на залізницях під час гетьманування П. Скоропадського – «гостро бракувало локомотивів і вагонів» [38, с.95]. За його свідченнями, кількість вагонів з 1917 по 1918 рр. скоротилася на 43,7%, локомотивів – на 31,7%. Бракувало майстерень і мастил для ремонту, внаслідок чого призупинялися перевезення продовольства та кам'яного вугілля. Значно скоротився видобуток вугілля: «в Донецькому регіоні, який у березні 1917 р. сягав 154 мільйони пудів, у травні 1918 р. скоротився до 27 мільйонів пудів» [38, с.96]. Нестача кам'яного вугілля принесла з собою застій майже на всіх виробництвах, наприклад, на цукрових і борошномельних заводах. У період Директорії, як згадує Г. Гуммерус вугільна промисловість була поставлена під контроль держави [38, с.154]. За його спогадами, під час

Директорії в Києві працювали всі банки й магазини, не було нестачі продовольства, але ціни досягли піку [38, с.162]. Один з головних здобутків Директорії, на думку Г. Гуммеруса, було суворе ставлення уряду до Об'єднання великих промисловців, банкірів і власників великих маєтків «Протофіч», яке виступало за приєднання до Росії: «Його членів примусили сплатити 500 мільйонів карбованців податків» [38, с.167].

Д. Донцов у своїй книзі «Рік 1918» не оминув увагою життя звичайних людей того періоду та їхні труднощі та страждання. Автор розповідає про те, як громадяни Києва переживали нелегкі часи громадянської війни та перебудови влади. Зокрема, Д. Донцов описує, як люди змушені були перетворити свої будинки на укріплення, які захищали їх від бомбардувань та обстрілів. Він також згадує про голодні раціони, які були видані жителям Києва, та про те, як люди шукали їжу на ринках та відраховували кожен копійку. Автор також звертає увагу на те, як громадяни Києва стикалися зі знущенням та насильством з боку бойовиків та різних політичних сил. Він описує, як у наслідок війни та розбрату були зруйновані багато будинків і підприємств, що призвело до безробіття та економічної кризи [43].

Ад'ютант штабу 1-ї козацької дивізії Армії УНР М. Бутович у спогадах розповідає, що за часів гетьманування П. Скоропадського в деяких містах життя пожвавилось. Він наводить опис змін у м. Вінниця: «повідкривалися крамниці, понаїзджали купці, переважно з Австрії, понавозили вина, делікатесів, предметів роскоші» [10, с.13]. Також мемуарист свідчить, що тут відкрили фабрики, млини, ресторани, кабаре, щотижня відбувався великий торг. Із захопленням М. Бутович описує київський Хрещатик: «нові авта, вітрини повні краму, у ювелірів за шклом горять самоцвіти; кафе повнісінькі! Ніколи Київ не мав такого блискучого вигляду, як влітку 1918 р.!» [10, с. 14].

1919 р. знову поставив українські міста на межу голоду. Зі спогадів киянки Н. Полонської-Василенко дізнаємося про матеріальне становище киян після приходу до влади більшовиків: «...Я була цілком самотня і винаймала три кімнатки... Холод у помешканні був такий, що в кімнаті замерзла вода. ... влітку захворіла на черевний тиф... Слід сказати, що в клініці я була оточена увагою медичного персоналу, але утримання було жахливе: тифозні діставали

гороховий суп і чорний глевкий хліб. Коли я повернулася додому, в мене було зреквізовано все, що я мала. Залишили мені по парі білизни. То було «вилучення надлишків», яке виконували «робітничі бригади». ... Пригадую, як один літній робітник, який спромігся непомітно від товаришів. дещо сховати для мене, сказав мені: «Забираємо у вас, товариш професор, а в цей час, можливо, забирають у моєї жінки...» [105, с.123].

Аналіз мемуарів показав, що автори порушували питання щоденної боротьби людей за виживання через нестабільне політичне та воєнне становище. Влада була нездатна забезпечити населення необхідним продовольством, паливом, тому воно опинилося на межі гуманітарної катастрофи. Мемуаристи свідчать, що таким складним виявився не тільки перший період Української революції, неспокійним було життя людей і за Гетьманату й Директорії. За свідченнями авторів спогадів, діяльність більшовиків ще сильніше дестабілізувала ситуацію в українському суспільстві, адже умови життя звичайних робітників, і, особливо, заможних верств населення погіршувалися. На основі вивчення мемуарів сучасників революційної доби встановлено, що події 1917–1921 рр. прямо вплинули на побутові умови населення міст України. Внаслідок системної кризи відбувалися зміни ціннісних орієнтирів для великої кількості людей. Суспільство розділилося на тих, хто готовий був прийняти будь-яку владу заради спокою та самозбереження через моральну та фізичну виснаженість, та на тих, хто чинив активний опір і продовжував жити в складних умовах заради збереження України та цінностей громадян.

ВИСНОВКИ

Складний і напружений перебіг процесів Української революції, невдача низки державотворчих проєктів, емігрантське буття, прагнення окреслити перспективи України, з одного боку, та намагання показати переваги нового «соціалістичного» ладу в радянській Україні, з іншого, стали потужними спонукальними мотивами до мемуарної творчості багатьох свідків тієї доби. Протягом 20-х – 50-х рр. ХХ ст. був створений розлогий масив спогадів про революцію, які відображають особистісне сприйняття її активними учасниками тогочасних явищ, подій, постатей. Мемуари посідають важливе місце серед комплексів історичних джерел щодо вивчення суспільства 1917–1921 рр., оскільки велику частину документів з історії Української революції було втрачено у вирі визвольної боротьби.

Історіографічний аналіз показав, що обрана тема має вагомий шар історичної літератури, яка за своїм тематичним спрямуванням поділяється на декілька груп. Найбільша кількість праць присвячена історії періоду Української революції, біографіям діячів цієї доби, важливе значення мають спеціальні джерелознавчі дослідження. Наявний історіографічний доробок став підґрунтям для дослідження обраної проблеми.

Формуючи джерельну базу дослідження, автор ознайомилась з 505 мемуарними творами. Базуючись на прийнятій класифікації, зауважимо, що абсолютну більшість становлять спогади учасників та очевидців революційних подій 1917–1919 рр. За жанром це спогади про окремі події або мемуари-історії, а також спогади-автобіографії (за класифікацією В.Голубцова). За формою (класифікація Г. Стрельського, В.Кабанова) – спогади, написані самими авторами або записані іншою особою. Окрім того, до дослідження залучено декілька щоденникових записів. Більшість мемуарних творів – книжкові публікації як у вигляді тематичних збірників, так і власних авторських життєписів, журнальні, а також газетні публікації. Окрім того, до дослідження

залучено комплекс спогадів учасників революційних подій на Донеччині, Харківщині, Львові, Дніпропетровську, Києві, що зберігаються в державних архівах.

Серед спогадів, що склали джерельну базу роботи, більшість належить перу активних учасників українського національного руху. Значна їх частина стала доступною останніми роками завдяки можливостям мережі Інтернет. З метою об'єктивнішого висвітлення теми дослідження було вивчено мемуари представників інших таборів революційних змагань – білого руху та більшовицького табору. Вони відрізняються не тільки оцінками та трактуванням подій, але й манерою викладу матеріалу. Для представників українського національного руху притаманна більша емоційність, іноді метафоричність, цікаві спостереження. Спогади більшовиків відрізняються сухістю, трафаретністю, в них практично відсутні емоції, особисті враження, проте багато пафосу, революційної фразеології.

Методологічним підґрунтям дисертаційної роботи є система принципів, методів наукового пізнання, а також підходів і засадничих концепцій. В основу дослідження покладено принципи наукової об'єктивності, історизму, всебічності, системності; системний, комплексний і культурологічний підходи; загальнонаукові (аналітико-синтетичний, системний, узагальнення, контент-аналізу) та спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-просопографічний, мікроісторичний, джерелознавчий) методи, а також залучено концепції, які формують світоглядні орієнтири.

Аналіз інформації, яку надає мемуарна література з історії Української революції, дозволяє виокремити проблеми, що привертати увагу переважної більшості авторів.

Мемуари віддзеркалюють складність і своєрідність державотворчих процесів, що відбувалися в Україні протягом 1917–1921 рр. Спогади учасників революційного руху несуть інформацію про організаційні засади діяльності урядів та її виконавчих органів: чисельність, політичний, національний склад.

Вони відзначають, що всі без винятку українські політичні партії та більшість громадських і професійних організацій взяли на озброєння принципи автономії та федералізму, активно пропагували їх у своїх програмних рішеннях. Головні розбіжності, які перший український уряд не зміг подолати, полягали у розумінні меж цієї автономії, шляхів її досягнення, широти соціальної бази.

Чимало уваги мемуаристи приділяють законодавчій діяльності урядів, зокрема характеристиці універсалів – докладно висвітлюються обставини їх прийняття, дається оцінка значущості. У зв'язку з цим розглядається проблема взаємин УЦР з Тимчасовим урядом і російським соціал-демократичним рухом. Більшовики віддзеркалюють обставини створення та діяльності першого радянського уряду України, місцевих рад; побіжно й у суто негативному світлі згадується діяльність комісарів Тимчасового уряду та міських дум.

Серед ключових тем мемуаристики виокремлюється питання про збройні сили України в початкову революційну добу. Автори засвідчують, що, з одного боку, з перших днів революції серед військовослужбовців-українців почався стихійний рух – створення українських комітетів, громад, клубів, виявилися тенденції до створення українських військових частин, навіть з'явилася думка, щодо створення єдиного Українського фронту. З іншого боку, у лідерів Української революції не було чіткого та однозначного уявлення про ставлення до армії, про перспективу творення власних збройних сил. Центральна Рада не могла визначити свою позицію з цього питання, боючися зіпсувати відносини з Тимчасовим урядом. На вирішенні цієї проблеми відбилися і суперечки всередині українського руху, зокрема між М. Грушевським і М. Міхновським, і недовіра до представників військового командування, зокрема П. Скоропадського. Останній у спогадах докладно описує перипетії створення українського корпусу в російській армії.

Більшовики в своїх творах звеличують свою владу, політику та ідеологію, не звертаючи особливої уваги на особистості, тим більше представників українського руху. Вони називають імена та регалії, проте не вдаються у деталі їхніх досягнень.

У проаналізованих спогадах маємо відображення яскравої палітри вражень та емоцій, викликаних подіями Лютневої революції – від неприйняття і розгубленості до захоплення і бурхливого піднесення. Це стосується і звичайних людей, і відомих політичних діячів, які незабаром стануть на чолі революційних змагань. Зазначимо, що мемуари українських громадських і політичних діячів не тільки передають їхні емоції та почуття. Автори з відстані минулих років намагаються показати стан українського національного руху на той час: захоплення першими днями революції переплітається з невтішними оцінками останнього. Незважаючи на це, спогади свідчать, що політично свідоме українство відразу ж взялося до справи – почалося відродження партій, організація громадських комітетів, які незабаром стали основою для утворення Центральної Ради.

Мемуари віддзеркалюють піднесення національного українського руху в перші місяці революції. Їх автори із захопленням розповідають про українську маніфестацію, Всеукраїнський національний конгрес. Про таку ж активну діяльність з перших днів революції свідчать спогади їх головних опонентів – більшовиків. Незважаючи на заангажованість, вони також віддзеркалюють захоплення першими днями революції. Відтак автори зосереджуються на дозволених темах – створення й початок діяльності місцевих рад, їх партійний склад, негативна оцінка меншевістських рад, які переважали на цьому етапі, зокрема на сході країни; створення профспілок і заводських комітетів, серед керівництва яких також переважали меншовики; створення більшовицьких партосередків, переважно на підприємствах, їх діяльність; активізація діяльності буржуазії – створення різноманітних комітетів, висування губернських і повітових комісарів, які ставали представниками влади на місцях.

Отже, комплекс спогадів сучасників революційних змагань 1917–1921 рр., незважаючи на суб'єктивність, тенденційність, певну фрагментарність, дозволяє скласти достатньо повне уявлення про суспільство в Україні. Автори спогадів у переважній більшості зосереджуються на політичних процесах, що зумовлювалося обставинами періоду й характером їх діяльності. Представники

кожного політичного табору прагнуть довести свою правоту. При цьому, якщо діячі українського національного руху намагаються з'ясувати самі для себе та пояснити іншим причини своєї поразки (іноді перекладаючи провину одне на одного), то в спогадах більшовиків простежується тверда впевненість в своїх діях, методах боротьби, закономірності перемоги нового ладу. Діячі білого руху про Українську революцію писали небагато, переважно критично, розглядаючи діяльність Центральної Ради як містечковий сепаратизм.

Мемуаристи свідчать, що Центральній Раді так і не вдалося організувати в Україні справжню військову силу, яка б могла чинити опір ворогам. Усі сучасники оцінюють збройні сили України як слабкі, неорганізовані, хаотичні. Більшість вбачає в цьому провину Центральної Ради, яка не зуміла правильно скоординувати свої дії, та почала відкритий конфлікт з російським урядом. Спогади більшовиків віддзеркалюють процес утворення на місцях (переважно в містах і робітничих селищах сходу і півдня України) загонів Червоної гвардії з місцевих робітників.

Аналіз мемуарної літератури показує, що період Гетьманату сучасниками оцінюється досить неоднозначно. Прибічники П. Скоропадського дають позитивні оцінки його діяльності та підкреслюють здобутки гетьмана, а критики гетьманського уряду та його очільники стверджують, що П. Скоропадський не був зацікавлений у розвитку України як держави, не симпатизував українському національному рухові, підкреслюючи, що гетьман вважав себе людиною російської культури. Саме цей факт, на думку сучасників, загубив гетьмана та його уряд.

Становище суспільства в добу Директорії є найменш висвітленою проблемою в мемуарній літературі. Більшість авторів спогадів подають або переказують документи, які підписувалися в цей час, та майже не надають власних оцінок. Сучасники не однозначні в описі проведення соціальних реформ, проте всі зазначають, що для даного періоду характерне загальнонаціональне піднесення. Загалом, за мемуарами учасників революційних подій в добу Директорії важко відтворити становище суспільства,

тому що автори більше розповідають про перебіг військових подій та переказують пункти офіційних документів.

Мемуари лідерів та опонентів ЗУНР містять чимало інформації про становище українського суспільства на Галичині в перші кроки становлення державності у листопаді 1918 р. Свідчення авторів дозволяють побачити досить розгорнуту картину боротьби за державність у Східній Галичині. Її особливістю, на чому загострюють свою увагу більшість мемуаристів, стала спроба збудувати власну державу не на соціальних, а на національних принципах, зі збереженням стабільності та недопущення революційних вибухів. Аналіз використаних спогадів дозволив нам об'єктивно висвітлити ряд важливих питань становища суспільства в ЗУНР в період 1917–1921 рр. саме через призму історико-мемуарної літератури.

Аналіз мемуарів показав, що автори порушували соціально-економічні проблеми революційної доби, боротьби людей за виживання через в умовах нестабільного воєнно-політичного становища. Влада була нездатна забезпечити населення необхідним продовольством, паливом, тому воно опинилося на межі гуманітарної катастрофи. Мемуаристи свідчать, що таким складним виявився не тільки перший період Української революції, неспокійним було життя людей і в період режиму Гетьманату, Директорії.

За свідченнями авторів спогадів, діяльність більшовиків ще сильніше дестабілізувала ситуацію в українському суспільстві, адже умови життя звичайних робітників, і, особливо, заможних верств населення погіршилися. На основі вивчення мемуарів сучасників революційної доби встановлено, що події 1917–1921 рр. прямо вплинули на побутові умови населення міст України. Внаслідок системної кризи відбувалися зміни ціннісних орієнтирів для великої кількості людей. Суспільство розділилося на тих, хто готовий був прийняти будь-яку владу заради спокою та самозбереження через моральну та фізичну виснаженість, та на тих, хто чинив активний опір і продовжував жити в складних умовах заради збереження України та цінностей громадян.

Спогади сучасників Української національної революції 1917–1921 рр. мають значний потенціал щодо вивчення повсякдення тієї доби. Містячи чимало життєвих подробиць, зафіксованих конкретними особами, вони здатні доповнити історичний наратив штрихами, відсутніми в інших джерелах. Розрізнена інформація про умови виживання у вирі військово-політичного протистояння складається у загальне уявлення про практики їх подолання у різних верствах населення в Україні.

Мемуаристи засвідчили велику роль системи освіти в розбудові незалежної української держави. Попри труднощі, шкільні приміщення все ж будувалися і ремонтувалися, створювалися більш-менш комфортні умови навчання та праці учнів і вчителів. Як показують мемуари, у динамічному політичному житті протягом 1917–1921 рр. вагомий внесок у матеріальне забезпечення українських шкіл належав громадськості. Сучасники майже одноставно позитивно оцінюють все зроблене Центральною Радою, Українською Державою гетьмана П. Скоропадського, Директорією УНР у сфері культури. У спогадах сучасників приділяється чимало уваги заходам, спрямованим на відродження національної свідомості в українців.

Аналіз мемуарної літератури засвідчив, що питання релігії та церковного життя в Україні порушувалося не тільки церковними діячами, але й пересічними громадянами. У спогадах висвітлюються ідейно-принципові, ціннісно-сміслові аспекти релігійного життя в період Української революції, аналізується діяльність релігійних і церковних лідерів.

Також у мемуарній літературі підіймається питання про українську автокефалію, аналізуються заходи тогочасних державних утворень щодо визнання української національної церкви на міжнародній і політичній арені.

Учасники революційних подій у споминах залишили чимало вражень одне про одного. Взаємини між провідними діячами революції 1917 р. були надзвичайно складними, напруженими, іноді ворожими. Це обумовлювалося об'єктивними причинами: ідейно-політичними розходженнями, ментальними відмінностями, різновекторною зовнішньою орієнтацією, особистісним

протистоянням у боротьбі за владу й, головне – різним баченням шляхів та моделей будівництва української державності. Найбільше інформації про учасників революції міститься в мемуарах представників національного табору.

При всій суб'єктивності особистісних оцінок портрети провідних діячів Української революції вимальовуються достатньо достовірними, адже характеристики представників різних політичних сил збігаються. Тож, мемуари сучасників є ще й цінним джерелом для дослідження життєписів провідних діячів українського національного руху, виступаючи важливим ресурсом біографічної інформації. Це зумовлювалося об'єктивними причинами: ідейно-політичними розходженнями, ментальними відмінностями, різновекторною зовнішньою орієнтацією, особистісним протистоянням у боротьбі за владу, а головне, – різним баченням шляхів і моделей будівництва української державності. Найбільше інформації про учасників революції міститься в мемуарах представників національного табору

Загалом мемуарні джерела є важливим ресурсом для вивчення українського суспільства у революційні 1917–1921 рр. Написані в особистісній формі вони можуть надати глибше розуміння подій, що впливали на життя людей, реакцій на них, думок і переживань. Ці тексти відображають індивідуальний погляд на революційну добу, який нерідко відрізнявся від офіційної версії. Проте, оскільки мемуари відзначаються високим рівнем суб'єктивності, при їх залученні як джерела інформації потрібно здійснювати всебічний критичний аналіз.

Проблема вивчення мемуарної літератури як джерела з історії суспільства доби Української революції, незважаючи на наявність спеціальних досліджень, потребує подальшої розробки.

Серед вартих спеціальної дослідницької уваги, доречно назвати проблему висвітлення становища суспільства в період революції у спогадах учасників на місцевому рівні; джерельний потенціал мемуарних творів, що зберігаються у зарубіжних архівосховищах.

Мемуарні джерела є важливим ресурсом для вивчення українського суспільства під час революції. Мемуари можуть надати важливу унікальну інформацію про соціальні, політичні та економічні умови українського суспільства, про погляди та ідеології різних груп інтересів, про взаємини між народами, про менталітет і культурні особливості динамічного революційного часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Альошин О. Останні дні гетьманщини на Миколаївщині. *Літопис революції*. Харків, 1930. № 3–4. С.33–47.
2. Андріївський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині). Нью-Йорк, 1963. URL : <http://surl.li/tixbn>
3. Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва. *Літопис «Червоної Калини»*. 1930. № 4. С. 5–31.
4. Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва. *Літопис «Червоної Калини»*. 1930. № 5. С. 15–17.
5. Антонович Д. До засновин Центральної Ради. *Діло*. 1937. С. 2–3. URL: https://archive.org/details/GazetaDilo19220901/Gazeta_Dilo_1937_02_28/ (дата звернення 20.08.2025)
6. Битинський М. В ім'я Вірності, Честі і Слави (У 15 річницю Зимового Походу). *Гуртуймося*. 1935. № 1. С. 2–5.
7. Бірчак В. Дрогобицький бунт. *Діло*. 1929. 23 серпня. С. 2.
8. Богдан А. Дорога мого життя. Філадельфія, 1966. 48 с
9. Бурачинський А. Моя відповідь. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1937. Ч. 6. С. 7-10
10. Бутович М. Зі споминів Сірожупанника. *За Державність*. Варшава, 1938. Ч. 8. С. 9–17.
11. Велівченко І. Вільне козацтво на охороні залізниці Корсунь-Біла Церква. *За Державність*. 1938. Ч. 9. С. 179–205.
12. Венгринович С. Зі споминів гарматника. *Літопис Червоної Калини*. 1932. Ч. 2. С. 14–16.
13. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ: Книга РОДУ, 2008. 800 с.
14. Винниченко В. Щоденник. 1911–1920. Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, 1980. Т.1. 500 с.
15. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918–

1919. *Літопис Червоної Калини*. 1935. № 7–8. С. 29–34.
16. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918–1919. *Літопис Червоної Калини*. 1935. № 9. С. 14–18.
17. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918–1919. *Літопис Червоної Калини*. 1935. № 10. С. 6–7.
18. Вислоцький І. 16 місяців у рядах Київських Січових Стрільців. 1918–1919. *Літопис Червоної Калини*. 1935. № 12. С. 9–12.
19. Витвицький В. Музичними шляхами. Нью-Йорк, 1989. 217 с.
20. Вишнівський О. «Наша Світланка». Голос Комбатанта. Нью-Йорк. 1959. Ч.4(10). С. 5–6.
21. Гаврилюк І. Четвертий універсал (Спогади). *Літературно-науковий вісник*. 1929. Кн. 1. С. 16–24.
22. Галаган М. Богданівський полк. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1937. Ч. 6. С. 3-5.
23. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.). Київ : Вид-во політичної літератури, 1990. Ч. 3. 542 с.
24. Галин М. Спостереження військового лікаря з часу від великої війни і революції. *За Державність*. 1934. № 4. С. 237–266.
25. Галин М. Спостереження військового лікаря з часу від великої війни і революції. *За Державність*. 1937. №7. С. 181–222.
26. Гончаренко А. 1-ша Юнацька школа ім. Богдана. Вісті. Мюнхен, 1957. Ч. 3. С. 8–10.
27. Гончаренко А. Бій під Крутами. *За Державність*. 1938. № 9. С. 145–152.
28. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1988. № 10. С. 131–138.
29. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1988. № 11. С. 120–137.
30. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1988. № 12. С. 116–139.
31. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 8. С. 102–154.
32. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 9. С. 108–149.
33. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 10. С. 122–158.
34. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 11. С. 113–155.
35. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 12. С. 111–132

36. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1993. № 2. С. 109–125.
37. Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1993. № 3. С. 131–142.
38. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства в Києві: Спогади. Київ: Таксон, 1997. 1999 с.
39. Дашкевич Р. Бій за Мотовилівку. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські Ворота. *Україна: Наука і культура*. Київ, 1994. С. 65–69.
40. Дашкевич Р. Початки Українських Січових Стрільців Олена Степанів. *Спогади і нариси*. Львів: ЛА «Піраміда», 2009. С. 305–309.
41. Дідковський А. Спогади. Б.м., 1961. 83 с.
42. Дольницький М. Над пропастью. Причинки до історії УГАрмії з часів безпосередньо перед переходом на сторону армії Денікіна. *Український Скиталець*. 1922. № 10. С. 11–18.
43. Донцов Д. Рік 1918. Київ: Темпора, 2002. 208 с.
44. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). *Український історичний журнал*. 1992. №6–9, 12; 1993. №1–4, 6–8.
45. Дорошенко М. Стежками Холодноярськими. Спогади 1918 р. Філадельфія, 1973. 220 с.
46. Доценко О. Генеза Зимового походу (6.12.1919–6.05.1920). *Календар-альманах Червоної Калини на 1930 р.* Львів, 1929. С. 80–88.
47. Євтимович В. Ставлення до гетьмана: Уривок зі споминів. Торонто: Укр. робітник, 1937. 16 с.
48. Затонський В. Із спогадів про українську революцію. *Архіви України*. 1990. № 1. С. 40–73; №2. С. 53–65.
49. Затонський В. Із спогадів про Українську. *Літопис революції*. 1929. № 4. С. 139–170; № 5–6. С. 115–141; 1930. № 5. С. 140–172.
50. Зелінський В. Останнім з Києва. Із споминів старшини. *Календар-альманах «Дніпро» на 1934 р.* Львів, 1933. С. 99–100.
51. Іванис В. Стежками життя: спогади. Крижаний похід ген. Л.Г.Корнілова на Кубань і втеча генерала А.Денікіна під захист німців. Новий Ульм: Ukrainski Wisti, Б. г. 1959. Кн. 2. 366 с.
52. Іванис В. Стежками життя: спогади. Кубанський Край і денікініяда.

- Новий Ульм: Ukrainski Wisti, Б. г. 1960. Кн. 3. 350 с.
53. Іванис В. Стежками життя. Торонто, 1958. Кн. 1. 192 с.
54. Іванис В. Стежками життя: спогади: Капітуляція. Сидіння в Криму. Перші кроки вигнання. Новий Ульм, 1961. Кн. 4. 403 с.
55. Ілащук В. III курінь 8-ї бригади в наступі на Київ. *Український Скиталець*. 1922. № 16. С. 15–16; № 17. С. 9–10; № 18. С. 5–7.
<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20758/file.pdf> (дата звернення 27.08.2025)
56. Ірчан М. [Баб'юк А.] Махно і махновці (Враження очевидця). *Календар Червоної Калини на 1936 р.* Львів, 1935. С. 115–122.
57. Калита Г. З. 1918 рік на Ніженщині. Уривки із спогадів (осінь 1917 – кінець 1918 р.). *Літопис революції*. Харків, 1933. № 1/2. С. 210–224.
58. Капустянський М. Славетна дія під Чорним Островом (Спомин). *Українська Стрілецька Громада 1933–1938*. Саскатун, 1938. С. 107–110.
59. Кедрин І. Життя-події-люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. 724 с.
60. Кедровський В. 1917 рік. Канада: Вінніпег. 1967. 525 с.
61. Кедровський В. З Другого Всеукраїнського військового з'їзду. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1923. Кн. 10. С. 142–148.
62. Кедровський В. Повалення більшовиками Російського Тимчасового уряду і перехід влади на Україні до Центральної. *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1925. №1. С. 29–45.
63. Кедровський В. Повстання проти Гетьмана. Уривки. *Літературно-науковий вісник*. 1928. № 5. С. 36–47; № 6. С. 126–132.
64. Кедровський В. Українізація в російській армії (Спогади). *Український історик*. 1967. № 3–4. С. 130–138.
65. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. 130 с.
66. Козуб І. Доба і доля. Спогади. Київ - Торонто - Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій. Таксон, 1996. 495 с.
67. Колтанюк Р. З кліщів смерті. *Український Скиталець*. 1922. № 17.

С. 2–3.

68. Коновалець Є. Зі споминів про історію «болбочанівщини». *Воля*. Відень, 1921. Т. 3. Ч. 3/5. С. 129–132.

69. Кононенко Х. Перші дні революції (переживання середньошкільниці). *Календар «Просвіти» на звичайний рік 1937*. Львів, 1936, С. 64–66.

70. Кордуба М. Переворот на Буковині. (З особистих споминів). *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1923. Кн. 10. С. 135–141.

71. Кордуба М. Переворот на Буковині. (З особистих споминів). *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1923. Кн. 11. С. 229–239.

72. Кордуба М. Переворот на Буковині. (З особистих споминів). *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1923. Кн. 12. С. 321–333.

73. Кордуба М. Переворот на Буковині. (З особистих споминів). *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1924. Кн. 3–4. С. 334–346.

74. Криловецький І. Мої спогади з часів збройної визвольної боротьби. *За Державність*. Торонто: Укр. воєнно–історичний інститут, 1964. Зб. 10. С. 220–230

75. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів: Накладом автора, 1931.

76. Купчанко К. Армія групи ген. Кравса у наступі на Київ в серпні 1919 року. *Календар Червоної Калини на 1923 р.* Львів, 1922. С. 100–106.

77. Купчинський Р. За рідну землю (Зі спогадів Визвольної Війни). *Календар Українського Народного Союзу на 1929 рік*. Джерзі Сіті, 1928. С. 49–51.

78. Кучабський В. Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у чотирикутнику смерті в липні–серпні 1919 р. *Літопис Червоної Калини*. 1931. № 10 С. 13–17; № 11. С. 7–10; № 12. С. 15–18.

79. Кучабський В. Розвиток революції та галичан на Наддніпрянщині. *Діло*. 1937. С. 5.

80. Лазорський О. З повстанського руху на Полтавщині. *Літопис революції*. Харків, 1930. № 2. С. 211–225.

81. Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 року *Літопис*

революції. Харків, 1928. №. 2. С. 209–219.

82. Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської радянської. *Літопис революції*. Харків, 1927. № 5–6. С. 46–66.

83. Лапчинський Г. Перший уряд Радянської влади на Україні, ЦВК та Народний Секретаріат. *Літопис революції*. Харків, 1928. № 1. С. 170–172.

84. Левицький В. «Знаємо, за що воюємо: за Україну!» (Дівоча чота в Дієвій Армії УНР). *Дороговказ: орган вояцької думки і чину*. Торонто. 1964. Ч.1–2. С.6–8.

85. Левченко С. 8-й Катеринославський корпус. За Державність. 1938. №9. С. 96–101.

86. Липа Ю. Одеська «Січ». За Державність. *Матеріали до історії Війська Українського*. Каліш, 1935. Зб. 5. С. 207–208.

87. Лисий М. Одна незаписана подія. *Україна у вогні революції. Спогади учасників національно-визвольних змагань 1917–1920-х років*. Київ: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2009. С. 55–61.

88. Лозинський М. Спомини про Дмитра Вітовського. Воля. Відень, 1919. № 3. С. 106–110.

89. Лотоцький О. Сторінки минулого. Українська православна церква США, 1966. Т.3. 398 с. URL : <http://diasporiana.org.ua/memuari/393-lototskiy-o-storinki-minulogo-ch-3/>

90. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. Б.м.: Прометей, 1950. 210 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/2388-mazepa-i-ukrayina-v-ogni-y-buri-revoljutsiyi-1917-1921t-1/> (дата звернення 3.09.2025)

91. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертський ун-ту, 1985. 416 с.

92. Мартос Б. Визвольний рух України. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1989. 320 с.

93. Марущенко-Богданівський А. Штурм Арсеналу. *Табор*. Варшава, 1927. Ч. 5. С. 20–23.

94. Махно Н. Сповідь анархіста. Київ: Два побега, 2008. 642 с.

95. Мемуари Вільгельма Габсбурга Полковника УСС. Начато писання їх

28-IX–1919: автобіографія / публ. і комент. Лариси Стрельської. Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ століття : м-ли Всеукр. наук.-теор. конф. м. Коломия, 17 травня 2007 р. Коломия: Вік, 2007. С. 265–280.

96. Михайлів В. Як ми разоружили вояків в казармі 19 пп. у Львові під час Листопадового Зриву. Нью-Йорк, 1972. 26 с.

97. Мицюк О. Доба Директорії УНР: спомини і роздуми. Львів : Громад. голос, 1938. 116 с.

98. Ніжанківський С. Перші дні перевороту в Стрию. *Український Скиталець*. 1921. № 3. С. 5–12.

99. Назарук О. Галицька делегація в Ризі: 1920. Спомини учасника. Львів : Накладом Укр. Христ. Організації, 1930. 170 с.

100. Омелянович-Павленко М. На Україні, 1919: Переговори й війна з російською Добровольчеською армією: Спомини голови та командира Запорізької групи. Прага: Stilus, 1940. 96 с.

101. Омелянович-Павленко М. Спомини: Накладом Української видавничої спілки, 1930. 64 с.

102. Омелянович-Павленко М.В. Спогади командарма (1917–1920). Київ: Темпора, 2007. 608 с.

103. Падалка В. Виступ полуботківців 4– 6 липня 1917 року в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу. *До зброї*. 1921. № 1. С. 58–74.

104. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). Львів: Червона Калина, 1928. Ч. 2. Від Берестейського миру до заняття Полтави. 184 с.

105. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади. Український історик. Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен. 1988, №1–4 (97–100). С.119–129.

106. Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ, 2011. 592 с.

107. Рабій Ю. Першолистопадовий спогад. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину*. Київ: Либідь, 1993. С. 311–321.

108. Ремболович І. 1918 рік на Чернігівщині. *За Державність*. 1938. Зб. 8.

С. 86–98.

109. Рудницький І. Спомини Львівських Листопадових днів 1918 р. *Український Скиталець*. 1921. №1. С. 7.
110. Севрюк О. Підписання Берестейського договору: (спомини учасника мирових переговорів). *Ювілейний календар–альманах «Українського голосу» на 1968 р.* Вінніпег, 1968. С. 45–53.
111. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / ред. колегія: Пеленський Я. (гол. ред.), Білас Л., Боряк Г. та ін. Київ; Філадельфія, 1995. 112 с.
112. Скоропадський П. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918-го року: Сторінки споминів. *Наша культура*. Львів. 1936. Кн. 4. С. 241–247.
113. Скоропадський П. Уривок зі «Споминів» Гетьмана П. Скоропадського: 1-й Український Корпус. *Хліборобська Україна*. Відень, 1922–1923. Кн. IV. С. 3–40.
114. Скоропадський П. Уривок зі «Споминів» Гетьмана П. Скоропадського: Від початку 1918-го року до проголошення Гетьманства *Хліборобська Україна*. Відень. 1924–1925. Кн. 5. С. 31–92.
115. Совачева Г. Кризь пориви життя. *Наше життя*. Філадельфія, 1980. Ч.9. С.19. URL: <https://unwla.org/media/magazine/our-life/198x/1980-01-january-magazine-Our-Life.pdf> (дата звернення 5.09.2025)
116. Соневицький М. Перший листопад 1918 р. у Чорткові. *Перший Листопад 1918 року на західних землях України*. Київ: Либідь, 1993. С. 394–396.
117. Степанів О. Напередодні великих подій: Власні переживання і думки. (1912–1914 рр.) *Роман Дашкевич: Спогади і нариси*. Львів: Піраміда, 2009. С. 29–50.
118. Степанів О., Дашкевич Р. Спогади і нариси. Львів: Піраміда, 2009. 623 с.
119. Терещенко М. Перший олігарх. 2013 р. 256 с.
120. Удовиченко О. Загибель студентського куреня під Крутами. *Військова справа*. Париж, 1928. № 2. С. 5–8.
121. Федорко В. Спогади з часів визвольної боротьби 1917–1921 років. Мельборн, 1973. 24 с.
122. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції

1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т. 3–4. 354 с.

123. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень: Український соціологічний інститут, 1921. Т. 1. 152 с.

124. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень: Український соціологічний інститут, 1921. Т. 2. 204 с.

125. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень: Український соціологічний інститут, 1921. Т. 3. 160 с.

126. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. Відень: Український соціологічний інститут, 1922. Т. 4. 192 с.

127. Христюк П. О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Київ: Академкнига, 2011. Т. 1–2. 353 с.

128. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.

129. Чеботарів М. Ю. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). Київ: Темпора, 2003. 288 с.

130. Чикаленко Є. Уривок із споминів за 1917 рік. *Науковий збірник УВАН*. Нью-Йорк, 1999. Т.4. С.253–255.

131. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора 2004. Т. 2. 464 с.

132. Шульгін О. Пам'яті генерала Мишковського. *Героїчний бій під Чорним Островом*. Торонто: Український Воєнно–історичний інститут, 1961. С. 98–101.

133. Щоденник значкового Ясинського, старшини Окремого Чорноморського коша. *Військово-історичний альманах*. 2000. №1. С. 57–70.

134. Яворовський Є. Останній місяць ЧУГА . Історичні факти на основі «Денника Начальної Команди ГА». *Новий Час*. Львів, 1937. № 8. С.7–8.